ئۇيغۇرلارنىڭ جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى

ئادىل غاپپار كارىزى

(بۇ ماقالە 2007-يىلى يېزىپ تاماملىنىپ، 2010-يىلىغىچە نۇرغۇنلىغان تاسقاش ۋە تۈزۈتۈشلەردىن كېيىن، بىر نەچچە ئىلمى ژورنالغا سۇنغانىدىم. نەتىجىدە، ژورنال مۇھەررىرلىرى سىنزورلارنىڭ «خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلغان ئەسەر» دەپ باھالاپ قويىشىدىن ئەنسىرەپ، ھازىرچە بېسىشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. شۇڭا، بىۋاستە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھوزورىغا سۇندۇم. كۆپچىلىكنىڭ ماقالىغا تەكلىپ پىكىر بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئۆزىمىز پىششىق بىلىدىغان جىن-ئالباستى ھەققىدىكى ئۆزگىچە قاراشلارنى ۋە ھېكايىلەرنى كۆپچىلىك بىلەن ئۆز-ئارا ئورتاقلاشساق دىگەن ئۈمۈدتىمەن.)

مۇندەرىجە

1.جىن-ئالباستى ئۇقۇمى
2.جىن-ئالباستىنىڭ كېلىش مەنبەسى
بىرىنچى، «جىن ئوتتىن يارالغان» دېگەن قاراش
ئىككىنچى، «جىن يات قەۋم كىشىلىرىنىڭ ئەرۋاھىدۇر» دېگەن قاراش
ئۈچىنچى، «ھايۋانلار جىنغا ئايلىنىدۇ» دېگەن قاراش
تۆتىنچى، «غەيرى دىن ۋە ئېتىقاد ئىلاھلىرىنى جىن-ئالباستى» دەپ قاراش
3.جىن-ئالباستىنىڭ تۈرلىرى
بىرىنچى، يالماۋۇز
ئىككىنچى، يەل
تۆتىنچى، دىۋە
بەشىنچى، يەك(ئۈچ كۆزلۈك ئالۋاستى)

ئالتىنچى، جىن-شەيتان

يەتتىنچى، پەرە

4.جىن-ئالباستىنىڭ تەقى-تۇرقى

بىرىنچى، جىننىڭ تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدۇ .

ئىككىنچى، جىننىڭ تەقى-تۇرقى ھايۋانغا ئوخشايدۇ

5.جىن-ئالباستىنىڭ يىمەك-ئىچمىكى

بىرىنچى، جىن قان ئىچىدۇ .

ئىككىنچى، جىن ئادەم يەيدۇ

ئۈچىنچى، جىن ئاش-تاماق يەيدۇ .

تۆتىنچى، جىن سۆڭەك يەيدۇ

بەشىنچى، جىن-ئالباستىلار خۇشپۇراق نەرسىلەرگە ئامراق كېلىدۇ

6.جىن-ئالباستىنىڭ تۇرار جايى

7.جىن-ئالباستىلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى

بىرىنچى، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى

ئىككىنچى، جىن-ئالباستىلارنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى

8.جىن-ئالباستىنىڭ خاراكتىرى

9.جىن-ئالباستىلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى

بىرىنچى، جىن-ئالباستىلار تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە

ئىككىنچى،جىن-ئالباستىلار ئادەملەرنى ئۆلتۈرەلەيدىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە

ئۈچىنچى، جىن-ئالباستىلار سېھرى قۇۋۋەتكە ئىگە

10 .جىن قورقىدىغان نەرسىلەر

بىرىنچى، جىن ئوتتىن قورقىدۇ

ئىككىنچى، جىن تىغلىق نەرسىدىن قورقىدۇ

ئۈچىنچى، جىن ئەينەكتىن قورقىدۇ

تۆتىنچى، جىن ناندىن قورقىدۇ

بەشىنچى، جىن ئەپسۇندىن قورقىدۇ

11 .جىن-ئالباستىنى بويسۇندۇرۇش

12 .ئاخىرقى سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستى ھەققىدىكى ئىشەنچلەرمۇ مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدىغان مەزمۇنلارنىڭ بىرى. جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى خەلقنىڭ جىن-ئالباستىدىن ئىبارەت يامان تەبىئەتلىك روھى ئامىلنىڭ بارلىقىغا چوڭقۇر ئىشىنىپ، ئۇنى بىلىش ۋە بويسۇندۇرۇشقا ئىنتىلىش جەريانىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئەقىدە-ئېتىقاد ۋە ئادەت-قاراشلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەگىللىرىدە بارلىققا كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەقىدە-ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراش سېستىمىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ ۋە يىلتىز تارتىپ، ئوخشاش بولمىغان ئېتىقاد دەۋرلىرىدە ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن ۋە شەكىللەردە ئىپادىلەنگەن ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرىنى كۆپ خىل ئېتىقاد مەزمۇنلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، رەڭدار ئېتىقاد ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولغان، ئۆزگىچە بىر خىل ئەقىدە-قاراش سىستېمىسى دېيىشكە بولىدۇ .

1.جىن-ئالباستى ئۇقۇمى

جىن دېگەن بۇ ئاتالما ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىشكە باشلىغان. «جىن» دېگەن بۇ سۆزنىڭ لوغەت مەنىسى «يۇشۇرۇن، پەرى، مالائىكە»[1] دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىستىمال مەنىسىدە كۆرسىتىدىغىنى ئىسلام ئەقىدىسىدىكى ﷲ تەرىپىدىن ئوتتىن يارىتىلغان، ئاللاھقا ئاسىي بولۇپ، پەرى-مالائىكىلىق سۈپىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، جەننەتتىن قوغلانغان، ئىنسانلار بىلەن ئۆچەكەشكەن ھالدا زېمىنغا چۈشۈرۈلۈپ، ئىنسانلار بىلەن ئوخشاش ياشايدىغان، ئەمما ئىنسانلارنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى ھېس قىلالمايدىغان روھى مەخلۇقتۇر .

«ئالباستى» دېگەن بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇرچە ياسالما سۆز بولۇپ، «ئال(قىزىل)» دېگەن سۆزگە «باست(باش)» ياكى «باستىق(باشلىق)» دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان. «ئالباستى» دېگەن سۆز «قىزىل باشلىق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى ئادەم سىياقىدىكى چىرايى سەت-كۆرۈمسىز، چاچلىرى قىزىل سېرىق رەڭلىك ئۇزۇن ھەم

چۇۋۇق، كۆزى رەڭدار، كىيىملىرى غەيرى-غۇيرى، قارا رەڭلىك، ئۇچالايدىغان ۋە خىلمۇ-خىل سۈرەتكە كىرەلەيدىغان، ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزىدىغان، يامان تەبىئەتلىك روھى مەخلۇقتۇر .

خەلق ئارىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تارىختا قەدىمقى ئۇيغۇرلار پارسلار بىلەن نۇرغۇن قېتىم دەھشەتلىك ئۇرۇش-جەڭلەرنى قىلغان. شۇ چاغلاردا پارسلارنىڭ چىرايى كۆرۈمسىز، كۆزى رەڭدار، چاچلىرى ئۇزۇن ۋە قىزىل سېرىق رەڭدە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان. شۇڭا، ئۇيغۇرلار پارسلارنىڭ ئوبرازىنى ۋە ئۇلارنىڭ روھىنى يامان تەبىئەتلىك دەپ قارىغان. كېيىنچە، يامان ئادەم ۋە يامان روھلارنى پارسلارنىڭ ئوبرازىغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنى «ئالباستى» دەپ ئاتىغان. شۇڭا، ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا، چېچى ئۇزۇن رەتسىز، يۈز كۆزى كۆرۈمسىز كىشىلەرنى «ئالباستى» دەيدىغان ياكى شۇلارنىڭ ئوبرازىنى نەقىل كەلتۈرۈپ بالىلارغا ئالباستى ئۇقۇمىنى چۈشەندۈرىدىغان ئادەت-قاراشلار بار. ئۇندىن باشقا، ئۇيغۇر باخشىلار بەزى كېسەللەرگە پال ئاچقاندا، ئۇلارنى «ئال ئىپ كېتىپتۇ» دەپ تەبىر بېرىدۇ، بۇ شۇ كېسەلگە «جىن چاپلىشىپتۇ»، «جىننىڭ ئاپىتى تېگىپتۇ» دىگەنلىك بولۇپ، بۇنداق كېسەللەرنى «قىزىل توخو بىلەن ئۇچۇقداپ، قان قىلسا ساقىيىدۇ» دەپ قارايدۇ. دىمەك، «ئالباستى» دېگەن بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئۆز تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يامان تەبىئەتلىك ئادەم ۋە روھلارنى سۈپەتلەيدىغان سۆز بولۇپ، كېيىنكى ئېتىقاد دەۋرلىرىدە مەخسۇس يامان روھلارنى سۈپەتلەيدىغان مەخسۇس ئاتالغۇغا ئايلانغاندى .

ئۇيغۇرلار جىن دېگەن سۆزنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىشتىن ئىلگىرى، جىن ئاتالغۇسىنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالباستى، يالماۋۇز، دىۋە، يەك، يەل» دىگەندەك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەندى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «چىن تۆمۈر باتۇر»، «ئاق بوز ئات»، «كەنجى باتۇر»...قاتارلىق سېھىرلىك چۆچەكلەردە ۋە «چاستانى ئىلىگ بەگ»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»... قاتارلىق يازما يادىكارلىقلاردا خەلق ئارىسىدىن چىققان باتۇرلارنىڭ «دىۋە، يالماۋۇز، ئالباستى» قاتارلىق ئىنسانلارغا بالايىئاپەت كەلتۈرگۈچى يامان روھلار بىلەن كۆرەش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا، «يەك»، «يەل»، «ئاباچى»، «ھۈجۈ» دېگەن سۆزلەرگە «جىن، ئالباستى» دەپ ئىزاھات بېرىدۇ.[2] يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ئۆز ئېتىقاد تارىخىدا «جىن-ئالباستى» توغرىسىدا خېلى سېستىمىلىق ۋە مۇكەممەل چۈشەنچىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى.

2.جىن-ئالباستىنىڭ كېلىش مەنبەسى

خەلق ئارىسىدىكى ئادەت-قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار جىن-ئالباستىلارنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ نەرسىدىن پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ.

بىرىنچى، «جىن ئوتتىن يارالغان» دېگەن قاراش

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، جىن ئاللا تەرىپىدىن ئوتتىن يارىتىلغان بىر روھىي مەخلۇق. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بۇ چۈشەنچە، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام ئەقىدىسىدىكى جىن توغرىسىدىكى قاراشلارنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى. «قۇرئان كەرىم»دە، جىننىڭ يارىتىلىشى توغرىلىق تۆۋەندىكىدەك بايانلار ئۇچرايدۇ. «جىنلار (يەنى شەيتانلار ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى ئىبلىس)نى ئىلگىرى تۈتۈنسىز ئوت يالقۇنىدىن ياراتقان ئىدۇق.»[3] «(ئاللا) ئىنساننى (ئاتاڭلار ئادەمنى)(چەكسە جاراڭلايدىغان) ساپالدا قۇرۇق لايدىن ياراتتى. جىنلارنى ئوتنىڭ يالقۇنىدىن ياراتتى».[4] «قىسسەسۇل ئەنبىيا»دا، «ئوتتا ھەم يورۇقلۇق ھەم قاراڭغۇلۇق بار بولۇپ، نۇر (يورۇقلۇق)دىن پەرىشتىلەر يارالدى. قاراڭغۇلۇقتىن جىنلار يارالدى. شۇڭا جىننىڭ ئاتىسى ئوتدۇر. پەرىشتىلەر نۇردىن يارىلىشى بىلەن خۇدادىن قورقۇپ، تائەتكە مەشغۇل بولۇپ، گۇناھتىن پاك بولدى. تۈتۈندىن يارالغان دېۋىلەر كۇپرى-زالالەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىماندىن مەھرۇم قالدى. جىنلار يارالغان ئوتنىڭ ئەۋلادى(يالقۇنى)دىن پەرىلەر پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ بەزىسى ئىسلام دىنىغا قايىل بولدى. بەزىسى كاپىر بولۇپ، زالالەت يولىغا مېڭىپ دوزاختا سازاۋەر بولدى»[5] دەپ بايان قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ «جىن ئوتتىن يارالغان» دېگەن چۈشەنچىلىرى ئىسلامى ئەقىدىلەرنى ئاساس قىلغانىدى.

ئىككىنچى، «جىن يات قەۋم كىشىلىرىنىڭ ئەرۋاھىدۇر» دېگەن قاراش

ئۇيغۇرلارنىڭ جىننىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىدە، «يات مىللەت ۋە يات دىندىكى كىشىلەرنىڭ ئەرۋاھى جىنغا ئايلىنىدۇ» دەيدىغان قاراش مەۋجۇت. بۇ خىل چۈشەنچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانىمىزم ۋە شامانىزم ئەقىدە-قاراشلىرى ئاساسىدىكى جىن-ئالباستى چۈشەنچىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى دېيىش مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانىمىزم ۋە شامانىزم ئەقىدە-قاراشلىرىدا، جىن-ئالباستىلار ئەسلىدە يات ئۇرۇق-قەۋم ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۆز

ئۇرۇق-قەۋملىرىگە دۈشمەن ئۇرۇق-قەۋم ئەزالىرىنىڭ تىنىدىن ئايرىلغان «ئەرۋاھ»لار ئىدى. بۇ ئەرۋاھلارنىڭمۇ پانىي ئالەمدىكى ئەسكىرىي قوشۇنغا ئوخشاش سەركەردە-سانغۇنلىرى ۋە ئۇلارغا ئەگىشىپ ماڭىدىغان ئۆزىگە تەۋە تولۇق قۇراللانغان مۇنتىزىم قوشۇنى بولىدۇ. يەنى، يات ئۇرۇق-قەۋم ئەزالىرىنىڭ ياكى دۈشمەن ئۇرۇق-قەۋم ئەزالىرىنىڭ ئەرۋاھلىرىدىن تەشكىللەنگەن «ئەرۋاھلار قوشۇنى» بولىدۇ، مانا بۇلار «جىن-ئالباستى»لاردۇر. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پېرە قوشاقلىرىدىمۇ بۇ خىل قاراشلار ناھايىتى روشەن ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

«قالماق پېرىلەردىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار !
كافىر پېرىلەردىن بولساڭلارمۇ بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار!
بەھرام شاھ مەلىكىسىنىڭ پېرىلىرىدىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار!
بۇرھاب شاھ پېرىلىرىدىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار!»[6]

دېمەك، «جىن يات قەۋم كىشىلىرىنىڭ ئەرۋاھىدۇر» دېگەن قاراش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانىمىزم ۋە شامانىزم ئەقىدە-قاراشلىرى ئاساسىدىكى جىن-ئالۋاستىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىڭ ھازىرقى قالدۇقلىرى دېيىشكە بولىدۇ .

ئۈچىنچى، «ھايۋانلار جىنغا ئايلىنىدۇ» دېگەن قاراش
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بەزى ھايۋانلار جىنغا ئايلىنىپ كېتىدۇ» دەيدىغان قاراش بار. مەسىلەن، خەلق ئارىسىدىكى چۈشەنچىلەردە «مۈشۈك قىرىق يىل ياشىسا، جىنغا ئايلىنىپ كېتىدۇ»، دەپ قارىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە مۈشۈك قىرىق يىل ياشىيالمايدۇ. بەلكىم بۇ قەدىمكى ئانىمىزم ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولىشى مۇمكىن. مۈشۈكنىڭ كېچىدە ھەرىكەت قىلىشى، كۆزلىرىنىڭ ئوتقا ئوخشاش يېنىپ تۇرىشى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا سۈرلۈك ۋە قورقۇنلۇق تۇيغۇلارنى بەرگەن بولۇشى، ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا بۇ سۈرلۈك ھايۋان يامان روھلارنىڭ كېلىش مەنبەسى دەپ قارالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدىكى «مۈشۈك قىرىق يىل ياشىسا، جىنغا ئايلىنىپ كېتىدۇ» دەيدىغان قاراش، قەدىمكى ئانىمىزم ئەقىدە-قاراشلىرىدىكى جىن-ئالباستىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراشلارنىڭ قالدۇقلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، «غەيرى دىن ۋە ئېتىقاد ئىلاھلىرىنى جىن-ئالباستى» دەپ قاراش

تارىختا، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىدىن باشقا يەنە تەبىئەت(ئانىمىزم) ئېتىقادى، ئەجداد(ئوماي ئانا ۋە باتۇرلار) ئېتىقادى، شامانىزم ئېتىقادى، زوررو ئاستىرىزم(ئوتقا چوقۇنۇش) ئېتىقادى، مانىخىزم ئېتىقادى، خىرىستىيان دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە دىنلارغا ئىشەنگەن ۋە ئېتىقاد قىلغانىدى. ھەر بىر ئېتىقاد سىستېمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىلاھىيەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشى بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. شۇڭا، بىر خىل ئېتىقاد سىستېمىسىدىن يەنە بىر خىل ئېتىقاد سىستېمىسىغا كۆچكەندە، ئىككى خىل ئېتىقاد سىستېمىسىنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشى ئۆز-ئارا سىغىشمىغاچقا، كېيىنكى ئېتىقاد سىستېمىسىنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشى ئىلگىرىكىسىنى چەتكە قاققان ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، كېيىنكى ئېتىقاد دەۋرلىرىدە ئىلگىرىكى ئېتىقاد سىستېمىسىنىڭ ئىلاھلىرى يامان تەبىئەتلىك روھلار يەنە جىن-ئالباستىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. مەسلەن: ئەپسانە رىۋايەتلەردىكى، كىشىلەر ئۆزىنىڭ يارىلىشىنى باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلغان غايەت چوڭ سىدە، ئۇجمە قاتارلىق سېھرلىك دەرەخلەر ۋە تەبىئەت(ئانىمىزم) ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدە كىشىلەر خاسىيەتلىك ئىلاھ دەپ چوقۇنغان ۋە ئۇلارغا ئۇرۇق-تۇلۇك ۋە تۇرالغۇ بىلەن تەمىنلىگەن ئۆرۈك، شاپتۇل، ياڭاق، جىگدە، چىنار قاتارلىق يەتتە شاخلىق غايەت چوڭ مۇقەددەس دەرەخلەر، كېيىنكى ئېتىقاد دەۋرلىرىدە جىن-ئالباستىلار پەيدا بولىدىغان ياكى ماكان تۇتقان، كىشىلەرگە قورقۇنچلۇق تۇيغۇ بېرىدىغان دەرەخلەرگە ئايلانغانىدى .

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد جەھەتتە ئانا ئەجداد قا چوقۇنۇش ۋە كۆك تەڭرى ئېتىقادىدىن زورروئاستىرىزم(ئوتقا چوقۇنۇش) ۋە قەھرىمانلىق قاراشلار ئاساسىدىكى ئاتا ئەجدادقا چوقۇنۇشقا كۆچىۋاتقان ئۆتكۈنچى دەۋرلەردە پەيدا بولغان «چىن تۇمۇر باتۇر» باتۇر چۆچەكىدىكى يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئوبرازى دەل بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ. چۆچەكتىكى سېھىر قىلالايدىغان، ياشانغان، كۆرۈمسىز ئايال «يەتتە بېشى بار يالماۋۇز» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ دەل ئۇيغۇرلار شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدىكى ئوماي ئىلاھە ئوبرازى يەنى باخشى-پېرىخونلۇق قىلالايدىغان، ئۇرۇق-قەبىلە ئاقساقىلى بولغان ئايال ئانا ئەجدادنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلاھى كۆك تەڭرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەتتە پەرىشتە ئىدى.

شۇڭا، ئاتا ئەجدادقا چوقۇنۇشقا ۋە ئوتقا چوقۇنۇش ئېتىقادىغا كۆچكەندىن كېيىن، ئىلگىرىكى ئايال جىنسلىق ئاتا ئەجدادىنىڭ روھى ۋە ئوبرازى خۇنۇكلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغان ئىلاھ ۋە پەرىشتىلەر كۈچلۈك قۇدرەتكە ئىگە قان-ئىچەر يالماۋۇز قىلىپ تەسۋىرلەنگەنىدى. ئاتا ئەجدادىنىڭ روھى بولسا، ئۆز قەۋمىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزالايدىغان ئىلاھى قۇدرەتكە ئىگە تەڭداشسىز باتۇر قىلىپ تەسۋىرلەنگەنىدى.

يۇقارقى چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدىكى جىننىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراشلار ئىنسان، روھ ۋە تەبىئەتتىن ئىبارەت ئۈچ قاتلاملىق مەنبەگە ئىگە ئىدى .

3.جىن-ئالباستىنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرى ۋە خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچىلەردە ئەكس ئەتكەن جىن-ئالباستى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلارنى تۆۋەندىكى بىر قانچە خىل تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، يالماۋۇز

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي ئېتىقادلارغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە، جىن-ئالباستىنى يالماۋۇز دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرى ۋە ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە يالماۋۇز ئاتلىق بىر جىن توغرىسىدىكى بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ. چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىشىچە، «يەتتە باشلىق يالماۋۇز»نىڭ بەدەن قۇرۇلمىسى ئادەمگە ئوخشاش بولۇپ، يەتتە بېشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى تەقى-تۇرقى ناھايىتى كۆرۈمسىز، بەد-بەشىرە بولۇپ، كۆپىنچە مومايلارنىڭ سىياقىغا كىرىۋالاتتى. ئۇ ناھايىتى ۋەھشى بولۇپ، يەتتە بېشىنى تولۇق كېسىۋەتمىگىچە جېنى چىقمايدۇ.

يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئادەم قېنى ئىچىشكە ئامراق بولۇپ، دائىم كىشىلەرنى تۇتىۋېلىپ، قېنىنى شورايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر لار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «ئەقىللىق باتۇر»، «ئۈچ يولۋاسلىق ئادەم ۋە يالماۋۇز»، «تايغان بىلەن بۆركۈت»، «چۈشىن قانداق پەيدا بولغان؟»، «ھەسسىنەم ۋە گۈلپەرى»، «ئارپاغان باتۇر»، «چىن تۆمۈر باتۇر»، «چوكان» ناملىق چۆچەكلەردە، باتۇرلارنىڭ يالماۋۇز بىلەن ئېلىشقانلىقىدەك باتۇرلۇق قىسسى بايان قىلىنىدۇ. بۇ

دەل ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق قاراشلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئەجداد ئېتىقادچىلىقى مەزگىلىدىكى جىننىڭ ئوبرازىدۇر.

ئىككىنچى، يەل

ئۇيغۇرلار شامانىزمغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە جىننى «يەل» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، «يەل» ۋە «ئەر يەلىنتى» دېگەن سۆزگە «جىن-ئالباستى» ۋە «ئادەمگە جىن چاپلاشتى، ئادەمگە شامال دارىدى» دەپ ئىزاھات بەرگەن.[7] بۇ خىل كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇلى تىپىك شامانىزم ئېتىقادىغا خاس ئەقىدە-قاراشلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ قارىشىچە، «ئالۋاستى، دىۋىلەر قۇيۇن، شامالغا ئايلىنىپ ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزەرمىش، ئۇلار ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلارنىڭ شامىلى ئادەم بەدىنىگە تېگىپ كەتسىمۇ، ئادەمنى ساراڭ ياكى پالەچ قىلىپ قويارمىش ياكى تىلى تۇتۇلۇپ قالارمىش، ئېغىرراق بولغاندا ئادەم ئۆلۈپمۇ كېتەرمىش.»

ئۈچىنچى: ئالباستى. ئۇيغۇرلار شامانىزمغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە، يامان روھلارنى «ئالباستى» دەپ ئاتىغان. «ئالباستى» دېگەن سۆز «قىزىل باشلىق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى ئادەم سىياقىدىكى چىرايى سەت-كۆرۈمسىز، چاچلىرى قىزىل سېرىق رەڭلىك ئۇزۇن ھەم چۇۋۇق، كۆزى رەڭدار، كىيىملىرى غەيرى-غۇيرى، قارا رەڭلىك، ئۇچالايدىغان ۋە خىلمۇ-خىل سۈرەتكە كىرەلەيدىغان، ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزىدىغان، يامان تەبىئەتلىك روھى مەخلۇقتۇر .

تۆتىنچى، دىۋە

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان سېھىرلىك چۆچەك ۋە ئەپسانە-رىۋايەتلەردە، «دىۋە» ئاتلىق جىن-ئالباستىلار تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە، جىن-ئالباستىنى «دىۋە» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن. «ئاتەشپەرەسلىك دىنىدا دىۋە رەزىللىك ۋە زۇلمەت خۇداسى ئەھرىمەننىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە تونۇلغان.»[8] چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىشىچە، «دىۋە» دەس تۇرسا بويى بۇلۇتقا تاقىشىدىغان، بېشىنىڭ يوغانلىقى گۈمبەزدەك، ئاغزى كاماردەك، چىشلىرى ئاسقاقتەك، كۆزلىرىدىن كۆك نۇر

چىقىپ تۇرىدىغان، غايەت زور گىگانت ئادەمگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى قارا ۋە مويلۇق بولۇپ، مويلىرى كىرپىنىڭ تىكىنىدەك يىرىك، ئەمما پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇ بىر ئۇخلىسا، 40 كۈن ئۇخلايدۇ، خورەك تارتسا، 40 كۈنلۈك يولنىڭ نېرىغا ئاڭلىنىدۇ. يول ماڭغاندا بىر چامدىسا، 3 كۈنلۈك يولنى بېسىپ بولىدۇ. دىۋە قاراڭغۇ زۇلمەتلىك كۆھقاپنىڭ ئىچىدە ياشايدۇ، جېنىنى ئۆز تېنىدە ساقلىماي، تېنىنىڭ سىرتىدا يەنى كۆھقاپنىڭ ئىچىدىكى سىرلىق جايلاردا، تۇخۇمنىڭ ئىچىدە ياكى تىلسىملىق ساندۇقتا ساقلايدۇ. قاچانكى، شۇ جاينى تېپىپ، تۇخۇمنى چاقمىغۇچە ياكى ساندۇقتىكى سىرلىق تىلسىمنى يەشمىگۈچە دىۋىنى ئۆلتۈرگىلى بولمايدۇ. دىۋە چىرايلىق قىزلارغا ئامراق بولۇپ، دائىم پادىشاھلارنىڭ مەلىكىلىرىنى ۋە چىرايلىق قىزلارنى بۇلاپ كىشىلەرگە ئازاپ ئېلىپ كېلىدۇ.

بەشىنچى، يەك(ئۈچ كۆزلۈك ئالۋاستى)

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان مەزگىللەردە جىننى «يەك» سۆزى بىلەن ئاتىغان.مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، «يەك» دېگەن سۆزگە «جىن-شەيتان» دەپ ئىزاھات بەرگەن.[9] ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «چاستانى ئىلىگ بەگ» قاتارلىق بۇددا دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلىرىدا، «يەك» دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ كۆزلۈك ئالۋاستى توغرىسىدىكى بايانلار ئۇچرايدۇ. «چاستانى ئىلىگ بەگ»دە تەسۋىرلىنىشچە، ئۈچ كۆزلۈك ئالۋاستى « ئۈچ كۆزى بار، ئوت رەڭلىك چاچلىرى ئارقىسىدا چۇۋۇلۇپ تۇرىدۇ. كۆزىنىڭ قارىچۇغى يانىدۇرۇلغان چىراقتەك يالقۇنجاپ ئايلىنىپ تۇرىدۇ... رەھىمسىزلىك بىلەن سانسىزلىغان جانلىقلارنى ئېزىقلىرىدا چايناپ ئۆلتۈرىدۇ.»[10] دېمەك، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىدىكى رەزىللىكنىڭ سىمۋولى بولغان «يەك»نى، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى جىن-ئالباستى توغرىسىدىكى قاراشلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەنىدى.

ئالتىنچى، جىن-شەيتان

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بولسا، جىن-ئالباستىنى «جىن، شاياتۇن» ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىغان. «قۇرئان كەرىم»دىكى تەپسىلاتلارغا ئاساسلانغاندا، «قۇرئان كەرىم»دە جىن-شەيتانلار توغرىلىق سۆزلەنگەن ئايەتلەر كۆپ بولۇپ، «جىن»

ئاتالغۇسى 22 ئورۇندا، «جان» ئاتالغۇسى بىلەن 7 ئورۇندا، «شەيتان» ئاتالغۇسى بىلەن 68 ئورۇندا، «شاياتىين» ئاتالغۇسى بىلەن 17 ئورۇندا تىلغا ئېلىنىپ، جەمئىي 114 ئورۇندا تەكرارلانغان. مەخسۇس بىر سۈرىنىڭ نامى «جىن»نىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، «جىن» ھەققىدە بايانلار بېرىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئىشەنچلىرىدە جىن ئادەم سۈرەتلىك بولىدۇ. ئادەم سۈرەتلىك جىننىڭ شەكلى ئادەمگە ئوخشايدۇ، رەڭگى سېرىق، چاچلىرى ئۇزۇن ياكى قىرقىم چاچ، قارا كىيىملىك بولىدۇ. ئۇنىڭ دۇمبىسى كاۋاك بولۇپ، كىشىلەرگە ئۇچراپ قالسا، دۇمبىسىنى كۆرسەتمەيدۇ. قۇلىنىڭ دۇمبىسى يوق بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

يەتتىنچى، پېرە

<پېرە› دېگەن بۇ سۆز ئەسلى ‹پەرى› بولۇپ، ‹پەرى› ئايال جىنسلىق جىنلارغا بېرىلگەن ئىسىم. ‹پەرى› كەلىمىسى ‹ئىلاھ، روھ، ئۇستاز› مەنىسىدىكى ‹پىر› بىلەن پەرىقلىق. ئۇيغۇر باخشىلار ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «نەقشى سۇلايمان»، «كەنزىل ھۆسەينى» ناملىق قول يازمىلاردا ۋە مۇھەممەت ئېۋەز قارىقاشى يازغان «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» ناملىق قەدىمىي قول يازمىلاردا يامان روھلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋە كىشىلەرگە كېسەل سالىدىغان جىن، ئالباستى، دىۋىلەر ‹پېرە› ئاتالغۇسى بىلەن ئاتالغاندى. ‹پېرە› سۆزىنىڭ ئىستىمال مەنىسىدىن قارىغاندىمۇ، ئۇيغۇرلار ‹جىن› ئاتالغۇسى بىلەن ‹پېرە› ئاتالغۇسىنى ئالماشتۇرۇپ ھەم بىرلىكتە ئىشلەتكەن. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پېرە قوشاقلىرىدىمۇ ‹پېرە› جىن-ئالباستىلارنىڭ بىر تۈرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن .

«ئەزەمتۇئەلەيكۇم دىۋىلەر،
ئەزەمتۇئەلەيكۇم پېرىلەر،
ئەزەمتۇئەلەيكۇم جىنلەر،
ئەزەمتۇئەلەيكۇم شاياتۇنلەر،
ئارغىماقنى ئوينىتىپ،
قۇشلارنى قۇشلىتىپ،
تۇغ-ئەلەمنى كۆتۈرۈپ،
199 تۇغلۇق ئەلەم-لەشكىرى بىلەن،

قازى-مويتىسى بىلەن،

يىغىلىپ-يىغىلىپ،

جەم-جەم بولۇپ،

ئەسنەپ-ئەسنەپ هازىر بولۇڭلار! يا مەلئۇنلەر!»[11]

بۇنىڭدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ‹پېرە›مۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ بىر تۈرى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى ئېتىقاد دەۋرلىرىدە جىن-ئالباستىنى ئىپادىلىگەن ‹ئالباستى›، ‹يالماۋۇز›، ‹دىۋە›، ‹يەك›، ‹يەل(شامال)› دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ‹جىن› ۋە ‹پېرە› سۆزلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكەنىدى.

4.جىن-ئالباستىنىڭ تەقى-تۇرقى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىننىڭ تەقى-تۇرقى توغرىسىدا خىلى تەپسىلىي چۈشەنچىلەر مەۋجۇت. ئۇيغۇرلارنىڭ جىننىڭ تەقى-تۇرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، جىننىڭ تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىگە ئاساسلانغاندا، جىننىڭ تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە جىن ئاساسەن چېچى ئۇزۇن، رەڭگى سېرىق، خىلمۇ-خىل رەڭدە كىيىم كىيگەن ئايال كىشىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ دۈمبىسى كاۋاك بولۇپ، كىشىلەرگە ئۇچراپ قالسا، دۈمبىسىنى كۆرسەتمەيدۇ. قۇلىنىڭ دۈمبىسى يوق بولىدۇ، ماڭسا يانتۇ ماڭىدۇ.

ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پېرە قوشاقلىرىدا جىننىڭ تەقى-تۇرقىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

«ئەزەمتۇ ئەلەيكۇم دۆ-پېرى،

ئۇمموۇسسەبىيان(ئايال دىۋە) ئەرمىيى.

ئەرۋاهى كەبى شاياتۇن،

دۇت بىلەن يادى قىلدىم سېنى.»[12]

※※※※※※※※※※※※※※

«قوساقلىرىڭ سەدەپتىن،

لىچەكلىرىڭ كىمخاپتىن.

كىپىشلىرىڭ ئالتۇندىن،

زەپە يۈزلۈك دۆ-پىرى.

ئالتۇن ئىكەن كىپىشلىرى،

ئۈنچە-مارجان چىشلىرى،

تۈزسىز ئىكەندۇر ئاشلىرى،

بەرھەم يۈزلۈك دۆ-پىرى.

ئالتۇن ئىكەن كەشىڭلار،

يىنجى-مارجان چىشىڭلار،

تۈزسىزكەندۇر ئېشىڭلار،

كۈمۈش كۆزلۈك دۆ-پىرى.

شىرىن-شىكەردۇر سۆزىڭلار،

چولپان ئىكەن سۈپەتلىرىڭلار،

سېپتىلەنگەن ساچىڭلار،

قەلەم قاشلىق دۆ-پىرى.

ئەۋرىشىم قالپاق باشىڭلاردا،

لەھىل تاج قېشىڭلاردا،

خوجساچ باغرى ساچىڭلاردا،

قەمەر يۈزلۈك دۆ-پىرى.

يېشىل تۇغلۇق لەشكەرلەر،

قارا ساچىڭلار بېشىڭلاردا،

نازۇ-نىممەت ئېشىڭلاردا،

تولغۇما ساچلىق دۆ-پىرى.» [13]

※※※※※※※※※※※※※※

«زىلۋا بويلۇقلار،
مايسا كۆكۈلۈلۈقلار.
غۇنچە بويلۇقلار،
قەلەم قاشلىقلار.
شېرىن سۆزلۈكلەر،
ئۈنچە چىشلىقلار.»[14]

يۇقارقى پىرە قوشاقلىرىدىكى جىن-ئالباستىلارنى سۈپەتلەشكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە جىننىڭ تەقى-تۇرقى چىرايلىق ياسانغان ئايال ئوبرازىغا ئوخشايتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدىكى تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدىغان جىن-ئالباستىلار ئىچىدە پادىشاھىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئوخشايدىغان جىن-ئالباستىلار بار ئىدى. ئۇچىسىغا ساۋۇت-دۇبۇلغا كىيگەن، ئارغىماق ئاتلارنى مىنگەن، قولىغا ئوقيا، نەيزە قىلىچ ئالغان، تۇغ-ئەلەملەرنى كۆتۈرگەن ھالەتتە سەپ-سەپ بولۇپ يۈرىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشاقلىرىدىمۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ يۇقارقى ھالەتلىرى توغۇرلۇق ئوبرازلىق مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن :

«ئەزمەتۇئەلەيكۇم دىۋىلەر،
ئەزمەتۇئەلەيكۇم پىرىلەر،
ئەزمەتۇئەلەيكۇم جىنلەر،
ئەزمەتۇئەلەيكۇم شاياتۇنلەر،
ئارغىماقنى ئوينىتىپ،
قۇشلارنى قۇشلىتىپ،
تۇغ-ئەلەمنى كۆتۈرۈپ،
199 تۇغلۇق ئەلەم-لەشكىرى بىلەن،
قازى-موپتىسى بىلەن،
يىغىلىپ-يىغىلىپ،
جەم-جەم بولۇپ،

ئەسنەپ-ئەسنەپ ھازىر بولۇڭلار! يا مەلئۇنلەر!

لىۋەن تۇياق ئاتقا مىنىپ،

ئىلان قامچا قولغا ئېلىپ،

لەئىل يۇپۇقلارنى يېپىپ،

ئارغىماق ئاتقا مىنگەنلەر،

زەردىن ئىگەرلىك دۆ-پىرى.

ئېگىز تاغقا چىققانلەر،

تاغدىن-تاغقا ئۇچقانلەر.

ئارغىماق ئاتقا مىنگەنلەر،

قارا چاپانلىق دۆ-پىرى.»[15]

※※※※※※※※※※※※※※

«بەلەن ئاتقا مىنگەنلەر،

دەردى يوقلارنى باققانلار.

يىلان قامچا تۇتقانلار،

زور ئىگەرلىك دۆ-پىرى.

پىچاقلىرىڭلار پولاتتىن،

غىلاپلىرىڭلار كۈمۈشتىن،

خەنجەرلىرىڭلار ئالماستىن،

ساھىبجامال دۆ-پىرى.

سەيلىگاھىڭلار ئېگىز تاغ،

ئېلىپ كەلدىم گۈجە-ياغ،

ئالتۇن ئىگەر، قۇرام باغ،

قۇراق كىيىملىك دۆ-پىرى.

ئوقلىرىڭلار ئالتۇندىن،

نەيزىلىرىڭلار پولاتتىن،

قىلىچلىرىڭلار مىسراندىن،

قولانغا مىنگەن دۆ-پىرى.»[16]

يۇقارقى پىرە قوشاقلىرىدىكى جىن-ئالباستىلارنى سۈپەتلەشكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە جىننىڭ تەقى-تۇرقى پادىشاھنىڭ جەڭگە ئاتلانغان لەشكەرلىرىگە ئوخشايتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدىكى تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدىغان جىن-ئالباستىلار ئىچىدە بىر قىسىم ئاقساق-چولاق ۋە قارغۇ جىن-ئالباستىلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن،

«ئەما پىرىلەردىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار!

ئاقساق چولاق پىرىلەردىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار!»[17]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە جىننىڭ تەقى-تۇرقى ئادەمگە ئوخشاش بولۇپ، بەزىلىرى چىرايلىق ياسانغان ئايال كىشىگە ئوخشىسا، يەنە بەزىلىرى پادىشاھنىڭ جەڭگە ئاتلانغان لەشكەرلىرىگە ئوخشايتتى، يەنە بەزىلىرى بولسا، ئاقساق-چولاق، ئەما كىشىلەرگە ئوخشايتتى.

ئىككىنچى، جىننىڭ تەقى-تۇرقى ھايۋانغا ئوخشايدۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە يەنە جىننىڭ تەقى-تۇرقى ھايۋانلارغا ئوخشايدۇ، دەيدىغان چۈشەنچىلەر بار. خەلق ئارىسىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلار كىشىلەرنىڭ كۆزىگە ئۆچكە، مۈشۈك، ئېشەك، تۆگە، مۈشۈكياپىلاق، چۈجە قاتارلىق ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ سىياقىدا كۆرۈنەرمىش. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە جىننىڭ يەنە بىر خىلدىكى تەقى-تۇرقى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئىدى.

يۇقارقىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ جىننىڭ تەقى-تۇرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ئادەم ۋە ھايۋاناتتىن ئىبارەت ئىككى خىل جانلىق مەۋجۇداتنىڭ تەقى-تۇرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى.

5.جىن-ئالباستىنىڭ يېمەك-ئىچمىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىنمۇ ئادەمگە ئوخشاش يەيدۇ ۋە ئىچىدۇ. ئەمما، ئوخشاش بولمىغان دىنني ئېتىقاد دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن جىن

توغرىسىدىكى ئىشەنچلەردە جىننىڭ يىمەك-ئىچمىكىمۇ بىر-بىرىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى جىننىڭ يىمەك-ئىچمىكى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن چۈشىنىش مۇمكىن.

بىرىنچى، جىن قان ئىچىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يالماۋۇز توغرىسىدىكى بىر قىسىم سېھىرلىك چۆچەكلەردە يالماۋۇزنىڭ ئادەمنىڭ قېنىنى ئوزۇقلۇق قىلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «ئارپاغان باتۇر»، «چىن تۆمۈر باتۇر» ناملىق چۆچەكلەردە، يەتتە باشلىق يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شورىغانلىقى توغرىسىدا بايانلار ئۇچرايدۇ. «چوكان» ناملىق چۆچەكتە، يالماۋۇز ئايالنىڭ ئېرىنىڭ قېنىنى شورىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد مەزگىلىدىكى جىن-ئالباستى ئىشەنچىلىرىدە، جىننىڭ يىمەك-ئىچمىكى «ئادەم قېنى» دەپ قارالغانىدى .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە جىن ھايۋانلارنىڭ قېنىنى يىمەك-ئىچمەك قىلىدۇ، دېيىدىغان ئىشەنچلەر مەۋجۇت. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار جىندىن بولغان كېسەل دەپ قارىغان كېسەللەرنى داۋالاش مۇراسىمى ئېلىپ بارغاندا، مەخسۇس جىننى رازى قىلىپ، جىننى بىمارنىڭ تېنىدىن چىقىرىش ئۈچۈن، جانلىق بوغۇزلاپ بىمارنىڭ كېسەل جايىغا ئېقىتىدۇ ياكى جىن ئاپىتىنى سالغان جايغا ئاپىرىپ قان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قان جىن-ئالباستىلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يىمىكى ئىكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «جىن ۋە ئارھات» ناملىق كىتاپتا بۇ توغرىسىدا مۇنداق بىر بايان بېرىلگەن. «تاغۇتلار-ياۋۇز روھلار قان ھىدىغا يېقىن جايدا ياشايدۇ. بىر تامچە قان يەرگە چۈشسە، ئۇلار چاقماقتىنمۇ تېزلىكتە يېتىپ كېلىدۇ.»[18] بۇ خىل قاراش ھازىرقى ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

«قان شەربىتىڭلارنى تەييار قىلدىم.

ئىسرىق سالدىم كۆچۈڭلار! كېتىڭلار!

چوڭ بۇلاقلارغا كۆچۈڭلار!

كونا مەسچىتلەرگە كۆچۈڭلار!»[19]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەكىس ئەتكەن «جىن قان ئىچىدۇ» دېگەن قاراش، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانىمىزم ۋە شامانىزم ئەقىدە-قاراشلىرىدىكى جىن ئىشەنچلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ .

ئىككىنچى، جىن ئادەم يەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بىرقىسىم سېھىرلىك چۆچەكلەردە، يالماۋۇز ۋە دىۋىلەرنىڭ ئادەمنىڭ گۆشىنى ئوزۇقلۇق قىلغانلىقى، دىۋىلەرنىڭ ئادەملەرنى يالماپ يۇتقانلىقىدەك بايانلار ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «ئەقىللىق باتۇر»، «ئۈچ يولۋاسلىق ئادەم ۋە يالماۋۇز»، «تايغان بىلەن بۈركۈت»، «چىۋىن قانداق پەيدا بولغان؟» ناملىق چۆچەكلەردە، يالماۋۇزنىڭ پۈتۈن شەھەردىكى جانلىقلارنى يەپ، شەھەرنى خارابىلىققا ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بۇددا دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقى «چاستانى ئىلىگ بەگ» داستانىدا، ئۈچ كۆزلۈك ئالۋاستى(يەك)نىڭ ئادەملەرنى ئېزىق چىشلىرىدا چايناپ يېگەنلىكى توغرىسىدا بايانلار بار. بۇ بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىننىڭ يەنە بىر مۇھىم ئوزۇقى «ئادەم» دەپ قارالغاندى. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلاردا ئەكىس ئەتكەن «جىن ئادەم يەيدۇ» دېگەن قاراش، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مانى ۋە بۇددا دىنى ئەقىدە قاراشلىرىدىكى جىن ئىشەنچلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ .

ئۈچىنچى، جىن ئاش-تاماق يەيدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە جىن ئاش-تاماق يەيدۇ دەيدىغان قاراش بار. خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلەردە جىنمۇ ئادەملەرگە ئوخشاشلا ئاش-تاماق يەيدۇ. يېزا-قىشلاقلاردا ياشقا چوڭ ئاياللار ئۇششاق بالىلار كۆپ بارىدىغان يالغۇز دەرەخنىڭ تۈۋىگە، ئەسكى تاملىق يېنىغا، چوڭ يوللارنىڭ بويىغا، «بالىلارغا جىن ئاپەت ئۇرمىسۇن» دەپ پۇچۇق قاچا، سۇنۇق قوشۇق بىلەن ئاش-تاماقلارنى ئاپىرىپ قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر بار. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، جىن-ئالباستىلار تاماق يېگەندىن كېيىن ئۇششاق بالىلارغا زىيان يەتكۈزمەيدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا بالىلار ئاۋاق كېسىلى بولغاندا، كىشىلەر شامانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ئاۋاق ئېشى يەنى جىن ئېشى

ئېتىپ، تۆت كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاپىرىپ قويىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ قارىشىچە، جىن ئېشىنى جىنلا يىگەندىن كېيىن، رازى بولۇپ بالىنىڭ تېنىدىن چىقىپ كېتىدىكەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە «شەيتاننى تۇپا يەمسەن دىسە، يېغى(مېيى) بارمۇ دەپتۇ» دىگەندەك، ماقال-تەمسىللەر بار. بۇنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، جىن-شەيتانلار ياغ يېيىشكە ئامراق ئىدى. ئادەتتە ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارمۇ پىرە ئۇيۇنىدا قىرىق تال ياغ چىراق ياسايدۇ. پىرە قوشاقلىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ يىمەكى توغرىسىدا بىرقىسىم مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەسلەن،

«زىغىر يېغى يىگەنلەر،
ھەر خىل كىيىم كىيگەنلەر،
تۇلتۇنى يوق ئوتلۇقلار،
ئىپار بۇيلۇق دۆ-پىرى.»[20]

※※※※※※※※

«ماكانىڭدۇر ئېگىز تاغ،
ئېلىپ كەلدىم گۆرۈچ-ياغ،
ئالتۇن ئوغلاق، قارام باغ،
قارا كىيىملىك دۆ-پىرى.
ھەيدەر كىيىم كىيگەنلەر،
زەپەر يېغى يىگەنلەر،
ئېگىز تاغقا چىققانلەر،
سېرىق چاپانلىق دۆ-پىرى.
ئالتۇن ئىكەن كېپىشلىرى،
ئۈنچە-مارجان چىشلىرى،
تۇزسىز ئىكەندۇر ئاشلىرى،
بەرھەم يۇزلۇك دۆ-پىرى.»[21]

بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىغا ۋە خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلەرگە ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلار ئۈن، كېپەك، گۆرۈچ، زىغىر ۋە زەپەر قاتارلىق يىمەكلىكلەرنى يەيدۇ.

تۆتىنچى، جىن سۇڭەك يەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام ئەقىدىلىرىگە خاس بولغان جىن توغرىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە، «جىن-ئالباستىلار سۈكەك يەيدۇ» دەپ قارىلىدۇ. بۇ قاراش يۇقارقى بىر ھەدىسنى ئۆزىگە كېلىش مەنبەسى قىلغانىدى .

ئىبنى مەسئۇد(ﷲ ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن) ھەدىس رىۋايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز پەيغەمبەر ئەلايسالام بىلەن بىرگە تۇراتتۇق، بىر كېچىسى ئۇنى يوقىتىپ قويدۇق، ئۇنى جىلغىلاردىن ۋە تاغ يوللىرىدىن ئىزدىدۇق(تاپالمىدۇق)، (ئۇنىڭ تۇيۇقسىز يوقىلىپ كەتكەنلىكىدىن) دۈشمەنلەر يۇشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتكەنمىدۇ؟ دېيىشىپ قالدۇق. بۇ كېچە (بىزمۇسۇلمان) قەۋم ئۇچۇن ئەنتايىن يامان(تەس) ئۆتكەن كېچە بولدى. تاڭ يورىغاندا ئۇ زات ھىرا(ئۆڭكۈرى) تەرىپىدىن كەلدى.» ئىبنى مەسئۇد مۇنداق دەيدۇ: «بىز ‹ئى ئاللاھنىڭ ئەلچىسى! سىلىنى يوقىتىپ قويۇپ، ئىزدەپ يۈرۈپ، ھېچ يەردىن تاپالمىدۇق. بۇ كېچە (بىزمۇسۇلمان) قەۋم ئۇچۇن ئەنتايىن يامان(تەس) ئۆتكەن كېچە بولدى› دېدۇق.» پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېدى:«قېشىمغا جىن-ئالباستىلارنىڭ داھىيسى كەلگەنىدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بېرىپ، ئۇلارغا قۇرئان ئوقۇپ بەردىم.» ئىبنى مەسئۇد مۇنداق دەيدۇ: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىزنى (بارغان يېرىگە) باشلاپ باردى، ئۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ ئىزلىرى ۋە ئۇلار قالىغان ئوتلارنىڭ ئىزلىرىنى بىزگە كۆرسەتتى. ئۇلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى توغرىسىدا سوئال سورىغانىكەن، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق جاۋاپ بېرىپتۇ: ‹ئاللاھنىڭ ئىسمى ئاتىلىپ بوغۇزلانغان ھەرقانداق گۆشنىڭ سۆڭىكى قوللىرىڭلارغا تولۇق گۆش بولۇپ چۈشىدۇ، تېزەك-ماياق ئۇلاغلىرىڭلارغا ھەلەپ بولسۇن.› شۇنىڭ بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىزگە: ‹بۇ ئىككىسى بىلەن(سۆڭەك، تېزەك-ماياق) بىلەن تاھارەت تازلىماڭلار! بۇ ئىككىسى سىلەرنىڭ (جىن-ئالباستىلاردىن بولغان) قېرىنداشلار(ئۇلارنىڭ ئۇلاغلىرى)نىڭ ئوزۇقىدۇر› دېدى.»[22]

ئابۇللا ئىبنى ئۆمەر(ﷲ ئۇنىڭىن رازى بولسۇن) ھەدىس رىۋايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: « پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن:‹سىلەرنىڭ بىرىڭلار (تاماق) يىسە، ئوڭ قولى بىلەن يىسۇن. (ئىچىملىك) ئىچمەكچى بولسا، ئوڭ قولى بىلەن ئىچسۇن، شۇنىڭ ئۇچۇنكى شەيتان شۈبھىسىزكى سول قولى بىلەن يەيدۇ، ئىچىدۇ.›»[23]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىنى مەنبە قىلغان جىن توغرىسىدىكى ئىشەنچىلىرىدە، سۇڭەك جىننىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى بولۇپ، جىن-ئالباستىلار ئادەتتە سول قولى بىلەن تاماق يەيدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سول قول بىلەن تاماق يېگەن ئادەمنى يامان كۆرىدىغان قاراشلار مەۋجۇت ئىدى.

بەشىنچى، جىن-ئالباستىلار خۇشپۇراق نەرسىلەرگە ئامراق كېلىدۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچىلىرىدە، جىن-ئالباستىلار خۇشپۇراق نەرسىلەرگە ئامراق ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار جىن بار دەپ قارىغان يەرلەرگە ئىسرىق سالىدىغان ئادەتلەر ساقلانغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خۇشبۇي نەرسىنىڭ پۇرىقى جىن-ئالباستىلارنىڭ ئوزۇقى، خۇشبۇي نەرسىدە جىن بار جايغا ئىسرىق سالسا، جىن-ئالباستىلار خۇشبۇي نەرسىدىن ئوزۇق ئالىدۇ ۋە ئىسرىق سالغۇچىدىن رازى بولۇپ كۆچۈپ كېتىدۇ ياكى كىشىلەرگە زىيان سالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار پال ئېچىش، كېسەل داۋالاش ۋە سېھرگەرلىك قىلىش مۇراسىم-پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئارچا، ياغىچى، ئادراسمان، گۈلرەيھان...قاتارلىق خىلمۇ خىل نەرسىلەردە ئىسرىق سالىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇلارنىڭ يىغىنلىرى(جىنلىرى) ئىسرىقنىڭ ھىدىنى پۇرىغان ھامان ھەممىسى يىغىلىپ كېلىدىكەن. دېمەك، ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ ئىسرىق سېلىشتىن مەقسىدى جىن چاقىرىش ئىدى. بۇ خىل چۈشەنچىلەر ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پەرە قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى روشەن ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن:

«ئەزمەتۇئەلەيكۇم دىۋىلەر،

ئەزمەتۇئەلەيكۇم پېرىلەر،

ئەزمەتۇئەلەيكۇم جىنلەر،

ئەزمەتۇئەلەيكۇم شاياتۇنلەر،

سېنىڭ بارىڭ مېنىڭ بىلەن،

سېنىڭ ھەققىڭدە ئارچا ۋە كۆجىدە بۇي سالدىم،

199 تۇغلۇق لەشكىرى بىلەن،

قازى-مۇپتى پەرى يىغىلىپ-يىغىلىپ،

جەم-جەم بولۇپ،

ئەسنەپ-ئەسنەپ ھازىر بولۇڭلەر يا مەلئۇنلەر !
ئەزەمتۇ ئەلەيكۇم دۆ-پەرى،
ئۇمۇسسەبىيان(ئايال دىۋە) ئەرمىيى.
ئەرۋاھى كەبى شاياتۇن،
دۇت بىلەن يادى قىلدىم سىنى.»[24]

※※※※※※※※※

«سىنىڭ بارىڭ مىنىڭ بىلەن،
مىنىڭ باغرىم سىنىڭ بىلەن،
سىنىڭ ھەققىڭدە ئارچا ۋە كۆجە بىلەن،
ئىپار ۋە زەپىران بىلەن بۇي سالدىم .
تۈمەن مىڭ لەشكىرى بىلەن يۈرگۈچى،
يەتتە قازى، يەتتە مۇپتىسى بىلەن،
ئالتۇن باشلىق ئاي پەرى،
كۈمۈش باشلىق كۈن پەرى،
ئۇمۇسسەبىيان(ئايال دىۋە) ئەۋلادى،
دۆ-پەرىلەر پادىشاھى،
ھۆرلىقانىڭ ھۆرى بىلەن،
زەپە-كۆجىنىڭ بۇيى بىلەن،
ھەزرىتى ئىبلى شايىمەردانىنىڭ دېمى بىلەن،
ھازىر بولۇڭلەر يا مەلئۇنلەر!»[25]

يۇقۇرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار خۇشبۇي نەرسىلەرنىڭ ھىدىغا ئامراق ئىدى.

6.جىن-ئالباستىنىڭ تۇرار جايى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىننىڭ تۇرار جايى توغرىسىدىمۇ ناھايىتى كونكرېت چۈشەنچىلەر بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئېگىز تاغنىڭ بېشىدا، ئەسكى تاملىق يېنىدا، كونا مازارنىڭ ئىچىدە، كونا تۈگمەن بويىدا، يالغۇز دەرەخنىڭ يېنىدا،

ئەخلەت تۆككەن يەرلەردە، قان ئېقىتقان ئورەكلەردە جىن بولىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشاقلىرىدىمۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ تۇرار جايلىرى توغرىسىدا يۇقارقىدەك بايانلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن :

«تاغدا بولساڭلار،

چاققان كېلىڭلار!

باغدا بولساڭلار،

تېنماي كېلىڭلەر!

كونا خامانلاردا بولساڭلار،

تۇرماي كېلىڭلار!

كونا ئالچۇقلاردا بولساڭلار،

تۇرماي كېلىڭلار!

يالغۇز تاغلاردا بولساڭلار،

تۇرماي كېلىڭلار!»[26]

※※※※※※※※

«ئۇلۇغ مازاردا شەھرىڭلار،

شەھەر بازار قىبلىسىدە،

ماكانىڭدۇر دۆ-پىرى.

يالغۇز دەرەخ تۈۋىدە،

كونا تۆگمەن ئورنىدا،

ئۇلۇغ كۆۋرۈك تېگىدە،

ئاپەت ئۇرغان دۆ-پىرى.

ئۇلۇغ يولنىڭ ئۈستىدە،

كۆل ئېرىقنىڭ بويىدا،

گورىستانلىق بېشىدا،

ماكانىڭلار دۆ-پىرى.

ئەخلەت، كۈل تۆككەن يەرلەردە،

چاھار پاي قويغان ئېغىللاردا،

قان تۆككەن گوداڭلاردا،
ئاپەت ئۇرغان دۆ-پىرى.
توققۇز يولنىڭ بېشىدا،
ئۇلۇغ سۇنىڭ بويىدا،
گورىستانلىق بېشىدا،
ماكانىڭلار دۆ-پىرى.»[27]

ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە، يۇقۇرىقى پېرە قوشاقلىرىدا تىلغا ئېلىنغان يالغۇز تاغ، ئېگىز تاغ، باغ، كونا ئالچۇق، كونا خامان، ئەسكى تاملىق، كونا مازارلىق، كونا تۈگمەن، يالغۇز دەرەخ، ئەخلەت تۆككەن يەرلەر، قان ئېقىتقان ئورەكلەر، ئۇلۇغ سۇنىڭ بويلىرى، چوڭ كوچىنىڭ بويلىرى جىن-ئالباستىلارنىڭ تۇرار ماكانى ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يالغۇز تاغ، ئېگىز تاغ، باغ، كونا ئالچۇق، كونا خامان، ئەسكى تاملىق، كونا مازارلىق، كونا تۈگمەن، يالغۇز دەرەخنىڭ يېنى قاتارلىق جايلاردا يالغۇز ئۇخلاپ قالسا، جىن چاپلىشىدۇ»، دەيدىغان ئادەت-قاراشلار مەۋجۇت .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە «سىدە-قارىياغاچتا جىن بار» دەيدىغان قاراش بار. ئادەتتە يېزىلاردا كىشىلەر بەك يوغىناپ كەتكەن قارىياغاچلارنى كەسمەيدۇ. ئەگەر كېسىش توغرا كەلسە، شۇيەردە خەتمە قۇرئان قىلىپ، جانلىق بوغۇزلاپ، سەدىقە قىلىپ، قارىياغاچتىكى جىن-ئالباستىلارنى كۆچۈرىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى كېسىدۇ. ئەگەر جىن-ئالباستىلارنى كۆچۈرمەي تۇرۇپ كەسسە، جىن دەرەخنى كەسكۈچىلەرگە ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىمۇ «دۈشمىنىڭنى ئۆيىڭگە يۇلاتما، قارىياغاچنى بېغىڭغا يۇلاتما» دېگەندەك مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. تۇرپان رايۇنىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «جىنلىق جۇجەم» قارىشى ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئادەتتە مېۋە بەرمەيدىغان يالغۇز ھەم يوغان ئەركەك جۈجەمدە ۋە يالغۇز ھەم يوغان قارا جۈجەمدە جىن بار دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يالغۇز ھەم يوغان سۆگەتتە ۋە سىدە-قارىغاشتىمۇ جىن بار دەپ قارىلىدۇ. ئاقسۇ، ئاۋات رايۇنلىرىدىكى ئۇيغۇرلار يالغۇز ھەم يوغان جىگدە دەرىخىدە جىن بار دەپ قارايدۇ. خوتەن رايۇنىدىكى ئۇيغۇرلار يالغۇز ھەم يوغان ياڭاق دەرىخىدە جىن بار دەپ قارايدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئۇششاق باللارغا جىننىڭ ئاپىتى تېگىدۇ دەپ، ئۇلارنى بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدا ئويناشقا يول قويمايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەخلەت تۆككەن يەرلەردە ۋە قان ئېقىتقان ئورەكلەردە جىن بار دەپ قارايدىغان بولغاچقا، بۇنداق جايلارغا چوڭ كىچىك تەرەت قىلىشقا بولمايدۇ، كۆل تۆكۈشكە بولمايدۇ، قالايمىقان دەسسەشكە بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەگەر بۇنداق جايغا، يۇقارقى پەرھىز قىلىنغان ئىشلارنى قىلسا، جىن-ئالباستىلار ياكى جىن-ئالباستىلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە زەخمەت يىتىپ قالسا، جىن شۇ ئادەمدىن ئۆچ ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدىكى جىننىڭ تۇرار جايى توغرىسىكى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلارمۇ ئۆز ئىچىدىن بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلىنىدىغان بولۇپ، تۇرىدىغان جايىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. جىن-ئالباستىلار ئاساسەن ئادەم بار جايلاردا بولىدۇ. شەيتان بولسا، ئادەم بەدىنىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. بۇ توغرىسىدا مۇنداق بىر ھەدىس بار. سەفىيە بىننى ھۇيەيىيە(ﷲ ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن) ھەدىس رىۋايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دىگەن: ‹شۈبھىسىزكى، شەيتان ئادەم ئەۋلادىنىڭ قان ئاقالايدىغان تومۇرلىرىدا ئېقىپ يۈرىدۇ›.»[28]

يۇقۇرقىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەقىدە-ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلارنىڭ تۇرار-جايى ئوخشاش ئەمەس ئىدى .

7.جىن-ئالباستىلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلارمۇ ئىنسانلارغا ئوخشاش توپ-توپ بولۇپ ياشايدىغان بولۇپ، ھەر بىر توپىنىڭ ئۆزىگە خاس تەشكىلى قۇرۇلمىسى بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدىكى جىن-ئالباستىلارنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسىنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى نۇقتىدىن چۈشىنىش مۇمكىن.

بىرىنچى، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلارنىڭمۇ ئەر ۋە ئاياللىرى بولىدۇ. جىن-ئالباستىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئايال بولىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار جىن چاپلاشقان كىسەللەرگە پال ئاچقاندا، «ئەرلەرگە ئايال جىن چاپلىشىپتۇ، ئاياللارغا ئەر جىن

چاپلىشىپتۇ» دەپ تەبىر بېرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار ئەر ۋە ئايالدىن ئىبارەت ئىككى جىنسقا بۆلۈنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئەر ۋە ئاياللىرى ئۆز-ئارا توي قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئائىلىسى ۋە خوتۇن-بالىلىرى بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، ئادەم بارمايدىغان جايلاردا، كونا يوللاردا، ئېتىز-باغلاردا يۆتكىلىشچان كىچىك-كىچىك قۇيۇنتاز پەيدا بولسا، بۇنى «جىن-ئالباستىلارنىڭ توي مۇراسىمى» ياكى «جىن-ئالباستىلار توي كۆچۈرۈۋاتىدۇ» دەپ قارايدىغان ئادەتلەر بار. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار بەزى نىكاھ-بەختى ئېچىلمىغان قىز-يىگىتلەرگە پال ئاچقاندا، «مەلۇم بىر كۈنى، مەلۇم بىر جايدا بىلمەستىن جىن-ئالباستىلارنىڭ تويى بولىۋاتقان جايدا چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىپ قويۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن جىن-ئالباستىلار غەزەپلىنىپ، ئۇلارنىڭ نىكاھ بەختىنى توسۇپ قويۇپتۇ» دەپ تەبىر بېرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلارمۇ توي قىلىدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئائىلىسى بولىدۇ .

ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار بەزى بىر قىسىم ئاۋاقلىق كېسىلى، كېچىسى جۆيلۈپ ياتالمايدىغان قورقۇنچاقلىق، تۇتقاقلىق كېسىلى ۋە ساراڭلىق كېسەللىرىگە پال ئاچقاندا، «ئۇقۇشماي جىننىڭ بالىسىنى دەسسەپ زەخمىلەندۈرۈپ قويۇپتۇ ياكى قىزىق كۈل ياكى قايناقسۇلارنى تۆككەندە، جىننىڭ بالىسىنىڭ بېشى ياكى بەدىنى كۆيۈپ قاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن جىننىڭ ئاتا-ئانىسى بۇنىڭغا چىدىماي، ئاپىتىنى ساپتۇ» دەپ تەبىر بېرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، كۈلنى ۋە قىزىق سۇلارنى ئەخلەت بار جايغا تۆكمەيدىغان ئادەتلەر ساقلانغانىدى.

بىرىنچى ھېكايە: «مەن بەش ياش ۋاقتىمدا، ئاتام-ئاپاملار بىلەن بىللە ئېتىزلىققا بېرىپ، ئۇلار ئىشلەۋاتقان يەرنىڭ ئەتراپىدا سەكرەپ ئويناپ ئوينىغانىدىم. شۇ كۈنى ئېتىزدىن قايتىپ كېلىپ، كېچىسى بېشىم ئاغرىپ ئۇخلىيالمىدىم. ھەر كۈنى كەچتە ئاپام-ئاتاملا بېشىمنى بېسىپ يېنىمدا ئولتۇرىدىغانىدى. بۇ ئىش ئۇدا بىر نەچچە كۈن داۋاملاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئاپام مېنى مەھەللىدىكى سائادەتخان موللىنىڭ ئۆيىگە ئاپاردى. ئۇ موللا مېنى بىر يەردە سەكرەپ ئويناۋېتىپ غايىپلارنىڭ بالىسىنىڭ بېشىنى دەسسەپ يارىلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇڭا شۇ غايىپلار ئۆچ ئېلىپ بۇ قىزنىڭ بېشىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ، دېدى. ئاندىن ئاپامغا سىلى بۇ قىزنى ئاشۇ غايىلارنىڭ بېشىنى دەسسىۋالغان جايغا بىللە ئېلىپ چىقسىلا، بىر ئايەت بار بۇ قىز شۇ ئايەتنى ئوقۇسۇن، ئۆزلىرى غايىلارنىڭ ھەققىدە دەپ شۇ جايغا داستىخان سېلىپ

قويسلا، قايتىپ كېلىپ، شۇ كۈنى كەچتە، ئۈچ تۇخۇمنى چېقىپ، ئېقىنى غايىلارغا سەدىقە قىلىپ، سېرىقى بىلەن بالىنىڭ بېشىنى تەڭلىسىلە، دېدى. ئاندىن ماڭا شۇ ئايەتنى ئۆگىتىپ قويدى، ھازىر ئېسىمگە ئالالمايۋاتىمەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپام بىلەن چىقىپ، ئۇ يەرگە داستىخان سالدۇق. ئاپام شۇ ئايال دېگەندەك بېشىمنى تەڭلەپ قويدى. بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بېشىمنىڭ ئاغرىقى ساقىيىپ قالدى.»[29]

ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىلىرىگە ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى ئەر(ئاتا)جىن، ئايال(ئانا)جىن ۋە بالا جىن قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپىدۇ .

ئىككىنچى، جىن-ئالباستىلارنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار توپ-توپ ياشايدىغان بولۇپ، ھەر بىر توپىنىڭ ئۆزىگە خاس تەشكىلى قۇرۇلمىلىرى بار ئىدى. جىن-ئالباستىلار يەتتە چوڭ قەۋمگە بۆلىنىدىغان بولۇپ، ھەر بىر قەۋمنىڭ ئۆز ئالدىغا بىردىن پادىشاھلىقى بار ئىدى. پادىشاھلىق ئىچىدە پادىشاھ، ۋەزىر، سەركەردە، لەشكەرلەر ۋە پۇقرالار بار ئىدى. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار دائىم تىلغا ئالىدىغان يەتتە سۇلتان دەل شۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ يەتتە پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ قولىدا ئېقىپ يۈرگەن «جىن ۋە ئارھات» ناملىق كىتاپتا جىن قەۋمى توغرىلىق تۆۋەندىكىدەك بايانلار ئۇچرايدۇ. «بىر كۈنى غاردا ئىستىقامەت قىلىشىپ، مۇلۇكى-سەبئە، ھەپتە خوجايى بۇزرۇكلار بىلەن بىر سورۇندا بولدۇم. ئۇلاردىن جىن-ئالباستىلارنىڭ تۈرلىرىدىن ۋە ئۇلارنىڭ ئادىمزاتقا بولىدىغان تەسىرلىرىدىن ساراڭلىق، قېقىشىش، پالەچلىك قاتارلىق ئەھۋاللاردىن سورىدىم. ئۇلار:-دۇئا-دەئۋەت بىلەن بىزنى بوي ئەگدۈرۈپ بوزەك قىلمايدىغان بولساڭ، سېنىڭ قېشىڭغا ھەرگىزمۇ كەلمەيتتۇق. سەن بىلەن ئارىمىزدا ھەمكارلىق توختىمى بولمىغان بولسىيدى، ساڭا ھېچ نەرسە دەپ بەرمەيتتۇق، دېدى. مەن ئۇلارغا:-جىن-ئالباستىلارنىڭ قەبىلىلىرى ئىچىدىن ئەڭ مۆتىۋەر ئالىملىرىنى ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار! ئۇلاردىن جىن-ئالباستىلارنىڭ سېھرىي تۈرلىرى ۋە ئۇلاردىن قوغدىنىشنىڭ تەدبىرلىرىنى سورايمەن، دېدىم. ئۇلار مېنى ئىسمائىل كاتىپ ئىسىملىك بىرسى بىلەن ئۇچراشتۇردى. بۇ كىشى ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ كاتىپى ھەم ۋەزىرى ئىكەن. بىر دەم تۇرغاندىن كېيىن، ئىسمائىل ماڭا مۇنداق دېدى: -ھەي ھاجىنىڭ ئوغلى، مەندىن پايدىلىق

بىلىم ئالاي دېسەڭ گېپىمنى دىققەت بىلەن ئاڭلىغىن. ئادەمگە زىيان سالىدىغان، ئادەمنى بۇغىدىغان تۇرلىرىنى سۆزلەپ بېرىمەن. ئۇلارنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىن يەتمىش تۇرلۇك گورۇھنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. ھەر بىر گورۇھنىڭ ئىچىدە يەتمىش مىڭ قەبىلە بار. ھەر بىر قەبىلىدە يەتمىش مىڭ جىن بار. ئەگەردە ئاسماندىن يىڭنە چاغلىق بىر نەرسىنى يەرگە تاشلىسا، ئۇ ھەرگىزمۇ يەرگە چۈشمەيدۇ... مەيمۇن زەنگى قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ئۆڭى قارا كېلىدۇ. ئەئۋان(چاكار)لىرى قىزىل كىيىملىك، ئەسكەرلىرى ئاق كىيىملىك كېلىدۇ.»[30]

ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشاقلىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن :

«ئەزەمتۇئەلەيكۇم دىۋىلەر،

ئەزەمتۇئەلەيكۇم پىرىلەر،

ئەزەمتۇئەلەيكۇم جىنلەر،

ئەزەمتۇئەلەيكۇم شاياتۇنلەر،

سىزنىڭ بارىڭ مىنىڭ بىلەن،

سىزنىڭ ھەققىڭدە ئارچا ۋە كۆجىدە بۇي سالدىم،

199 تۇغلۇق لەشكىرى بىلەن،

قازى-مۇپتى پىرى يىغىلىپ-يىغىلىپ،

جەم-جەم بولۇپ،

ئەسنەپ-ئەسنەپ ھازىر بولۇڭلەر يا مەلئۇنلەر!»[31]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلارنىڭ يەتتە چوڭ پادىشاھلىقى بار، ھەر بىر پادىشاھلىقتا يەتمىش تۇرلۇك گورۇھ بار، ھەربىر گورۇھتا 70 مىڭ قەبىلە بار، ھەر بىر قەبىلىدە 70 مىڭ جىن بار ئىدى. ھەر بىر پادىشاھلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا، پادىشاھى، ۋەزىر-دانىشمەنلىرى، قازى، مۇپتىسى، سەركەردە، ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرالىرى بار ئىدى .

8.جىن-ئالباستىنىڭ خاراكتېرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار خاراكتېرىگە ئاساسەن ياخشى جىن ۋە يامان جىن دەپ ئىككى خىلغا بۆلىنىدۇ. ياخشى جىن-ئالباستىلار ئىنسانلارغا ياردەم

بېرىدىغان، ياخشىلىق قىلىدىغان، زىيان-زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان جىن-ئالباستىلارنى كۆرسىتىدۇ. يامان جىن-ئالباستىلار بولسا، ئىنسانلارغا ئاپەتنى سېلىپ، كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان، جاھىل جىن-ئالباستىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسدا قارا كىيىملىك ياكى ئۆڭكى قارا، ئادەمگە ئوخشىمايدىغان جىن-ئالباستىلارنى يامان جىن، ئاق كىيىملىك ياكى ئۆڭكى ئادەمگە ئوخشايدىغان جىن-ئالباستىلارنى ياخشى جىن دەيدىغان قاراش بار. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار پال ئېچىش، كېسەل داۋالاش، سېھرگەرلىك قىلىش قاتارلىق مۇراسىم-پائالىيەت جەريانىدا ئۆزىگە ياردەم بېرىدىغان جىن-ئالباستىلارنى «پىرىلەر» ياكى «يىغىنلار» يەنى ياخشى جىن دەپ ئاتايدۇ. كىشىلەرگە ئاپەتنى سېلىپ، كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان، جاھىل جىن-ئالباستىلارنى بولسا، «جىن-ئالباستى» يەنى يامان جىن دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن :

«تاغدىن تاغقا ئۇچقانلار،

ھېكمەت ئېيتىپ يۈرگەنلەر،

ئالا بالداق ئەلەملىكلەر،

ياخشى سۈپەتلىك دۆ-پىرى.»[32]

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىكى ئاساسىدىكى ئىشەنچلىرىدە مۇسۇلمان جىن-ئالباستىلار ئاساسەن كىشىلەرگە يامانلىق قىلمايدىغان ياخشى جىن-ئالباستىلاردۇر. غەيرى مۇسۇلمان(كاپىر) جىن-ئالباستىلار بولسا، كىشىلەرگە ئاپەتنى سېلىپ، كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان يامان جىن-ئالباستىلاردۇر. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، جىن-ئالباستىلارنى ئوخشاش بولمىغان خاراكتېرىگە ئىگە دەپ قارىغانىدى .

9.جىن-ئالباستىلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار تەبىئەتتىن ھالقىغان سىرلىق كۈچ قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. جىن-ئالباستىلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن چۈشۈنۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، جىن-ئالباستىلار تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرىدىكى جىن-ئالباستى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلار تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ سېھرىلىك چۆچەكلىرىدە دىۋىلەر تاغلارنى بىر ئورۇندىن يەنە بىر ئورۇنغا يۆتكىيەلەيدىغان، تاغلارنى تالقان قىلالايدىغان كۈچ قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە دىۋىلەر بۇلۇتلارغا مىنىپ ئاسماندا ئۇچالايدىغان، دەريا-سۇدا ئۈزەلەيدىغان، ئۈچ يىللىق يولنى بىر كۈندە باسالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. بۇ خىل ئىشەنچلەر ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پېرە قوشاقلىرىدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن :

«ئەزەمتىلەيكۇم، يادىۋىلەر،
يا جىنلەر، يا پېرىلەر!
ئىلىغا چىققانلەر،
بۇلۇتقا مىنگەنلەر،
چىمەننى سالغۇچىلەر،
دەريانى كەچكۈچىلەر.»[33]

※※※※※※※※

«بۇلۇت ئۈستىدە يۈرگەنلەر،
ئارغىماق ئاتقا مىنگەنلەر،
دەريا كېزىپ يۈرگەنلەر،
گۆھەر كۆزلۈك دۆ-پېرى.
تەختى سۇلايمانغا بارغۇچىلار،
شاھ-شاھىستاندا تۇرغانلار،
ئۈچ يىللىق يولنى سائەتتە باسقۇچىلار،
جورجۇلۇس ئاتلىق دۆ-پېرى.
كۆكتىن-كۆككە ئۇچقانلار،
ھاۋادا ئويناپ يۈرگەنلەر،
ئېگىز تاغقا چىققانلار،
ئاق ئۆيلۈك دۆ-پېرى.»[34]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار تاغلارنى تالقان قىلالايدىغان، بۇلۇتلارغا مىنىپ ئاسماندا ئۇچالايدىغان، دەريا-سۇدا ئۈزەلەيدىغان، ئۇچ يىللىق يولنى بىر كۈندە باسالايدىغان، تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە ئىدى.

ئىككىنچى، جىن-ئالباستىلار ئادەملەرنى ئۆلتۈرەلەيدىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرىدىكى جىن-ئالباستى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، جىن-ئالباستىلار ئادەملەرنى ئۆلتۈرەلەيدىغان كۈچ قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «چىن تۆمۈر باتۇر»، «كەنجى باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلەردە يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئادەملەرنى تۇتۇپ كېلىپ، قېنىنى شوراپ ئۆلتۈرىدۇ. سېھىرلىك چۆچەكلەردە دېۋىلەرمۇ ئادەملەرنى خىلمۇ خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. «چاستانى ئىلىگ بەگ»دە ئۇچ كۆزلۈك ئالۋاستى كىشىلەرنى چايناپ ئۆلتۈرىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار ئادەم ئۆلتۈرەلەيدىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە ئىدى.

ئۈچىنچى، جىن-ئالباستىلار سېھرى قۇۋۋەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار سېھرى قۇۋۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ بارلىق سېھرىگەرلىك پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى جىن-ئالباستىلارنىڭ كۈچى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنى «جىنكەش»(جىن-ئالباستىلار بىلەن ھەپىلەشكۈچى) دەپ ئاتايدۇ .

جىن-ئالباستىلارنىڭ سېھرىگەرلىك مۇراسىم-پائالىيىتىدىكى رولى توغرىلىق «جىن ۋە ئارۋاھلار» ناملىق كىتاپتا تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. «رىيازەتتە ئولتۇرغان كۈنلىرىمنىڭ بىرىدە، جىن-ئالباستىلارنىڭ بىر پادىشاھى «دەھمۇشىل ئىفرىيىت» بىلەن دوستلىشىپ قالدىم. ئۇزۇن-ئارا خىزمەت قىلىشىش ئۈچۈن ئەھدى-پەيمان قىلىشقاندىن كېيىن، بەزى مەسىلىلەر توغرىلىق ئۇنىڭدىن سوئال سورىماقچى بولدۇم. ھەممىدە يالغان سۆزلىمەسلىكى ئۈچۈن ئاللاھ بىلەن قەسەم قىلىپ، ئەھدى سۇلايمان قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم. ئۇ تەلىپىمنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، سوئاللىمنى سورىدىم. سېھرىگە مۇپتىلا بولغان كىشىنىڭ

ئالامەتلىرى قانداق بولىدۇ؟ مەن سورىدىم. ئۇ مۇنداق دېدى:-سېھرى قىلىنغۇچى 30 تۈرلۈك گوروھ(ئارھات)نىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئۇ مىسال كەلتۈرۈپ مۇنداق دېدى:-سىز قۇلۇپلانغان بىر ئۆيدىن بىرەر نەرسىنى ئالماقچى بولسىڭىز، ئاچقۇچ بىلەن ئىشىكنى ئاچماي تۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى نەرسىنى ئالالامسىز؟ ياكى بەدىنىڭىزگە ئوق ياكى يىڭنە چاغلىق بىر نەرسە كىرىپ كەتكەن بولسا، سىز ئوق ياكى شوخىنى ئالمىسىڭىز، بەدىنىڭىز ساقىيامدۇ؟ -ياق. دەپ جاۋاپ بەردىم. ئۇ مۇنداق دېدى:-ھەي ھاجىنىڭ ئوغلى(مۇئەللىپنى دېمەكچى) ئارھاتنى بىلەي دىسىڭىز ھەقىقەت ھەممىدىن ئۈستۈن، تىرىشچانلىق ئەڭ مۇھىم(ئەمەلىيەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىزدىنىش.)

بىرىنچى ئارھات: بۇ ئەرلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئايالغا ئۆچ قىلىۋىتىدۇ. ئۇ كىشى سېھرگە مۇپتىلا بولۇشتىن بۇرۇن بىر-بىرىگە ھەرقانچە مېھرىبان بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ كۆزىگە سەت كۆرىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئەرلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئائىلە ئەزالىرىغا ئۆچ قىلىۋىتىدۇ.

ئىككىنچى ئارھات: ئاياللارغا تەسىر قىلىپ، ئۇنى ئېرىگە ئۆچ قىلىۋىتىدۇ. ئۇنىڭ چىرايىدىن سەسكىنىدىغان ھالەت شەكىللىنىپ قالىدۇ. ئاياللارغا تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ نىكاھلىنىش يوللىرىنى توسۇپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشنى ئويلىسىمۇ، تېزلا مېھرى يېنىپ كېتىدۇ. قىز باللارغا تەسىر يەتكۈزۈپ، بەختىنى يوق قىلىۋىتىدۇ. ئۇنىڭ يېنىغا ھېچكىم يېقىن يولىمايدىغان، ئۇنىڭدىن يىراققا قاچىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالىدۇ.

ئۈچۈنچى ئارھات: سېھرى قىلىنغا ئائىلىدە ئۇلاغ ۋە مال-دۇنيا ئاينىمايدۇ. قوي قاتارلىق چارۋىلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، تۆللىرىنى نابۇت قىلىدۇ.مەن ئۇنىڭدىن سېھرنىڭ جانلىقلارنى ئۆلتۈرەلىگۈدەك كۈچى بولامدۇ؟-دەپ سورىدىم. دەھمۇش شۇنداق دېدى:-ئاسمانلارنى تۈۋرۈكسىز ياراتقان ئاللاھنىڭ ئۇلۇغلىقى بىلەن قەسەمكى، بىرەر ئىگىلىنىپ ئەۋلاد قالدۇرۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. چارۋىلارنىڭ بوغۇملىرىغا تەسىر قىلىدۇ. ساغلىقلارنىڭ بالا ياتقۇلىرىغا زەخمەت يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قورسىقىدىكى تۆرەلمىلەر چۈشۈپ كېتىدۇ .

تۆتىنچى ئارھات: كالىغا تەسىر قىلسا، ئۇنىڭ سۈتى ئازلاپ قالىدۇ. قېتىق ئۇيۇتسا، قېتىقنىڭ يۈزىدە قايماق تۇتمايدۇ. ئەمما ئىشەك، خېچىر ۋە ئاتلاردا يۇقارقى ئالامەتلەر كۆرۈلسە،

بۇ كۆز تەككەنلىكنىڭ، چەتنىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ ئۆلاغلارغا شاياتۇنلارنىڭ سېھرىسى تەسىر قىلمايدۇ. بۇنىڭدىن تەۋىز قىلىش لازىم .

بەشىنچى ئارھات: ئادەم ئەۋلاتلىرىغا قىلىنسا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئايىنمايدۇ، نەسلى كۆپەيمەيدۇ.

ئالتىنچى ئارھات: كىچىك باللارنى نابۇت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قوسقى ئىسسىلىپ، سۇسىزلىنىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ .

يەتتىنچى ئارھات: سۇنبۇلە ئىيىدا، سەيشەنبە ياكى جۈمە كۈنى ئايال زاتىنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ، ئۇنىڭغا سېھرى قىلسا، بۇ ئايال كىشى قىزلا تۇغىدۇ.

سەككىزىنچى ئارھات: يېڭى توي قىلغان قىز-يىگىتلەرنى جۆرىسىگە ئۆچ قىلىدۇ.

توققۇزىنچى ئارھات: ئەرلەر ئۆز ئاياللىرىغا يارىمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئەرلەرنىڭ بوغۇملىرىدا كېسەللىك پەيدا بولىدۇ.

ئونىنچى ئارھات: ئاياللارنىڭ جىنسى ھەۋىسىنى يوقىتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىنسى مۇناسىۋەتنى خالىمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

ئون بىرىنچى ئارھات: ئاياللارغا قىلىنغان بولسا، بۇنداق ئاياللار بىر نىكاھدا توختىمايدۇ. ئەردىن چىقىپ، ئەرگە تېگىپلا يۈرىدۇ.

ئون ئىككىنچى ئارھات: سېھرى قىلىنغان ئايالنىڭ باش، قورساق قىسمىدا سۇ پەيدا بولىدۇ. چىرايى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ، تۇغۇت ئىقتىدارىدىن قالىدۇ. بۇنداق ئاياللار ئۆزىنى «تۇغماس ئوخشايمەن» دەپ گۇمان قىلىپ قالىدۇ. لېكىن تۇغماس ئاياللار ئادەت كۆرمەيدىغان ئاياللاردۇر.

ئون ئۈچۈنچى ئارھات: سېھرى قىلىپ ئەر-ئايالنى بىر-بىرىدىن ئاجراشتۇرىۋېتىدۇ .

ئون تۆتىنچى ئارھات: بىر ئورۇندا پىتنە-پاسات ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىش ئۈچۈن قىلىنىدۇ.

ئون بەشىنچى ئارھات: ئادەملەرنىڭ تىنىگە ئۇرۇپ زەخمەت يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بەدىنىدە ساقايماس، داۋاسىز كېسەللىك پەيدا بولىدۇ.

ئون ئالتىنچى ئارھات: مەرتىۋىسىنى تۆۋەنلىتىش، قەدرى-قىممىتىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئادەم باشقىلارنىڭ نەزىرىدىن ئاسانلا چۈشۈپ قالىدۇ.

ئون يەتتىنچى ئارھات: مال-دۇنياسىدىن ئايرىلىپ، خانۇ-ۋەيران قىلىش ئۈچۈن قىلىندۇ.

ئون سەككىزىنچى ئارھات: ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈرۈۋتىش ئۈچۈن قىلىندۇ.

ئون توققۇزىنچى ئارھات: ھەر قانچە گۈزەل ئاياللارمۇ سېھرىگە مۇپتىلا بولسا، كىشلەرنىڭ دىققتىدىن، قىزىقشىدىن مەھرۇم قالىدۇ، بەختى يانىدۇ.

يىگىرمىنچى ئارھات: سېھرى قىلىنغان ئادەملەرنىڭ چىرايى كۆندىن-كۆنگە سارغىيىپ، ئەقلى ئىقتىدارى ئاجىزلايدۇ.»[35]

ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار بارلىق كېسەللىكلەرنى جىن-ئالباستىلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ قاراشلىرى پېرە قوشاقلىرىدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن :

«ئادەم ئوغلى-قىزىغا،
366 پارچە تومۇرىغا،
444 پارچە ئۇستىخىنىغا،
كېسەل سالغان دۆ-پىرى.
يەتتە ئەزا ئارلىقىغا،
بەدەن باشى ئىچىگە،
ئۆچەي، يۈرەك، ئۆپكىسىگە،
نەشتەر ئۇرغان دۆ-پىرى.
پەيلىرىنى قورىغان،
بەدەن بېغىشنى كۆيدۈرگەن،
ئەتلىرىنى سىزدۇرغان،
ئۇلكامچىدۇر دۆ-پىرى.
يۈزلىرىنى ئىشتقان،
ئەقلىنى بىكار قىلغان،
باش كۆزىنى ئاغرىتقان،
شەقىق ئاتلىق دۆ-پىرى.»[36]

※※※※※※※

«ئەي دىۋىلەر!

ئەي پىرىلەر!

ئەي جىن-ئالباستىلار(ئەر جىنىستىكىلەر)!،

ئەي جىن-ئالباستىلار(ئايال جىنىستىكىلەر)!

ئەي ناپاك جىن-ئالباستىلار!

ئادەم ئوغلى قىزىغا چېپىلغان مەينەتلەر،

366 تومۇر، 444 پارچە سۆڭەك ئورنىدىن بولساڭلارمۇ كۆچۈڭلار! كېتىڭلار!»[37]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە جىن-ئالباستىلار سېھرى قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇپ، بارلىق سېھرگەرلىك پائالىيىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ۋە كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى جىن-ئالباستىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

10 .جىن قورقىدىغان نەرسىلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستى ئىنسانلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە نەرسىدىن قورقىدۇ، بۇ نەرسىلەر ئارقىلىق جىن-ئالباستىلارنى بويسۇندۇرغىلى ۋە ئۇلارنى خىزمەتكە سالغىلى بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ توغرىسىدىكى ئىشەنچلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن چۈشىنىش مۇمكىن . خەلق ئارىسىدا جىن تۆۋەندىكى بىر قانچە نەرسىدىن قورقىدۇ.

بىرىنچى، جىن ئوتتىن قورقىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «جىن ئوتتىن قورقىدۇ، ئوت بار جايغا يېقىن بارالمايدۇ» دەيدىغان ئادەت-قاراش مەۋجۇت. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، مەيلى ياز ياكى قىشتا بولسۇن يالغۇز سەپەرگە چىقىپ، كېچىسى سىرتلاردا ئۇخلاش توغرا كەلسە، ئوخلاشتىن ئىلگىرى جىن-ئالباستىلارنىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ياتىدىغان جاينىڭ يېنىغا ئوت يېقىپ ئاندىن ئۇخلايدىغان ئادەت بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە، «جىن بار» دەپ قارالغان جايغا ۋە «جىن چاپلاشقان» ئادەمگە ئوت ئۇچۇق قىلىدىغان ئادەت بار. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە ئويۇنىدىمۇ شامان بىمارنىڭ تېنىدىكى جىننى قوغلاپ كېسەلنى داۋالاش ئۈچۈن، پاختا ۋە قومۇش چوقىلىرىنى كۆيدۈرۈپ بىمارنىڭ باش ۋە بەدەنلىرىنى

ئۇچۇقدايدۇ. بۇنى باخشى-پىرىخونلار «ئوت ئۇچۇق» دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پىرىخونلار «جىن دېگەن ئوتتىن قورقىدۇ. بىمارنى ئوت بىلەن ئۇچۇقداپ ئۇنىڭغا چاپلىشىۋالغان جىن-ئالباستىلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلايمىز» دەپ قارايدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە «جىن ئوتتى قورقىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئىشەنچلەر قۇيۇق شامانىزملىق تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئوت قۇياش ئىلاھىغا سىمۋول قىلىنىپ چۈشىنىلىدۇ.

ئىككىنچى، جىن تىغلىق نەرسىدىن قورقىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «جىن پىچاق، قايچا، كەتمەن قاتارلىق تىغلىق نەرسىلەردىن قورقىدۇ، بۇ نەرسىلەرنى يېنىدا ئېلىپ يۈرگەن كىشىلەرگە جىن ئاپىتىنى سالالمايدۇ» دەيدىغان ئادەت-قاراش مەۋجۇت. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، مەيلى كۈندۈزدە بولسۇن ياكى كېچىدە بولسۇن يالغۇز سەپەرگە چىققاندا، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېنىغا پىچاق ئېلىۋالىدىغان ئادەپ بار. كېچىسى سىرتلاردا ئۇخلاش توغرا كەلسە ياكى ئۆيلەردە يالغۇز ئۇخلاش توغرا كەلسە، جىن-ئالباستىلارنىڭ ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق ياكى قايچا قويۇپ ياتىدىغان ئادەتلەر بار.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جىننىڭ قايچا-پىچاقتىن قورقىدىغانلىقى، جىننىڭ چېچىنى كېسىۋېلىش توغرىسىدا مۇنداق بىر ئەپسانە تارقالغان. «ياز كۈنلىرىنىڭ بىر كېچىسى بىر كىشى ھويلىسىدا ئۇخلاي دەپ يېتىشىغا، جىن-ئالباستىلار كۆزلىرىگە كۆرۈنۈپ، ئاغىل-تاغىل ئاۋاز چىقىرىپ، ئۇ كىشىنى ئۇخلىغىلى قويماپتۇ. بۇ ئىش ئۇدا بىر قانچە كۈن داۋاملىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر كۈنى كەچتە، ئۇ كىشى ياستۇقىنىڭ تېگىگە بىر دانە قايچىنى قويۇپ يېتىپتۇ. جىن-ئالباستىلار يەنە كۆزلىرىگە خىلمۇ خىل ھالەتتە كۆرۈنۈپ، ئۇ كىشىنى ياتقۇزماپتۇ. شۇنداق قارىسا، چېچى ئۇزۇن بىر جىن كارۋىتىنىڭ يېنىدا تۇرغىدەك. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشى ئاستا ياستۇقىنىڭ ئاستىدىن قايچىنى چىقىرىپلا چاققانلىق بىلەن ھېلىقى جىننىڭ چېچىنى كېسىۋاپتۇ. ئۇ ئادەم قارىسا قولىدا بىر تۇتام چاچ تۇرغۇدەك. ئۇ بۇچاچنى دەرھال ئېلىپ كىرىپ قۇرئاننىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇپتۇ. ھېلىقى جىنمۇ ئۇ كىشىنىڭ كەينىدىن كىرىپ قويغان جاينى كۆرىۋاپتۇ. ئۇ كىشى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، جىن «قۇرئان كەرىم»نى ئاختۇرۇپتۇ. لېكىن، ئۇنىڭ چېچى قىستۇرۇلغان بەت باشقا بەت بىلەن

قوشۇلۇپ ئىچىلىپ كېتىپ، چېچىنى ئالالماپتۇ. ئۇ كىشى قايتىپ چىقىپ قارىسا، ھويلىدا جىن-ئالباستىلار كۆرۈنمىگىدەك. شۇنىڭ بىلەن، ئەمدى ئۇخلاي دەپ ياتسا، ھېلىقى چېچىنى كېسىۋالغان جىن يېنىغا كېلىپ، ئۇ كىشىگە «چېچىمنى قايتۇرۇپ بەرسەڭ» دەپ يالۋۇرۇپتۇ. ئۇ كىشى گەپ قىلماپتۇ. ئۈچ قېتىم يالۋۇرغاندىن كېيىن، ئۇ كىشى جىنغا: ‹نېمىشقا ماڭا ئارام بەرمەيسىلەر؟› دەپتۇ. جىن ئۇ كىشىگە: ‹بىز ساڭا ئۇقۇشماي چېقىلىپ قويۇپتۇق، چېچىمنى قايتۇرۇپ بەرسەڭ، بۇندىن كېيىن ساڭا ۋە سېنىڭ ئەۋلادلىرىڭغا چېقىلمايمىز› دەپتۇ. ئۇ كىشى جىندىن ‹شۇ بىر نەچچە تال چېچىڭ ئۈچۈن بۇنچىلىك يالۋۇرۇپ كەتتىڭ، چېچىڭ سەن ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇھىممۇ؟› دەپ سوراپتۇ. جىن ئۇ كىشىگە مۇنداق دەپتۇ: ‹شۇنداق چېچىم مەن ئۈچۈن جېنىمدەكلا مۇھىم. بىزنىڭ پادىشاھىمىز ھەر كۈنى بىر قېتىم بىزنىڭ چېچىمىزنى سانايدۇ. ئەگەر بىر تال كام چىقىپ قالسا، بىزنى جازالايدۇ ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ.› جىن ئۇ كىشىگە شۇنداق دەپ يېلىنىۋەرگەچكە، ئۇ كىشى جىننىڭ چېچىنى قايتۇرۇپ بەرمەكچى بوپتۇ. جىنغا دەپتۇ: ‹چېچىڭ ئۆيدىكى «قۇرئان كەرىم»نىڭ قېتىدا، ئۆزۈڭ ئېلىۋال› دەپتۇ. جىن ‹مەن ئالالمىدىم ئۆزۈڭ ئېلىپ بەرسەڭ دەپتۇ.› ئاندىن ئۇ كىشىگە يەنە يالۋۇرۇپ، ‹يەتمىش پۇشتۇڭغىچە چېقىلمايمەن› دەپ قەسەم-ۋەدىلەرنى بېرىپتۇ. ئۇ كىشى ئۆزى كىرىپ «قۇرئان كەرىم»نىڭ قېتىدىن جىننىڭ چېچىنى ئېلىپ بېرىپتۇ. جىن مىڭلاپ رەھمەت ئېيتىپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، جىن بۇ كىشىگە چېقىلمايدىغان بوپتۇ.» شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «جىن قايچا-پىچاقتىن قورقىدۇ. جىننىڭ چېچىنى كېسىۋالغىلى بولىدۇ» دېگەن ئىشەنچىلەر بارلىققا كەلگەن. ئادەتتە ئائىلىدە ئانىلار كىچىك بالىلار ئۇخلىغاندىمۇ، جىن-ئالباستىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ياستۇقنىڭ ئاستىغا قايچا ياكى پىچاقنى قويۇپ قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار جىندىن بولغان كېسەللەرنى مەخسۇس خەنجەر ئارقىلىق داۋالايدۇ. پېرە ئويۇنىدىمۇ شامان بىمارنىڭ بەدىنىنىڭ كېسەل بار جايىغا خەنجەرنى سۈركەيدۇ ياكى كۈچ بىلەن سالىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار يەنە جىندىن بولغان بىر قىسىم كېسەللەرنى كەتمەن بېسىش ئارقىلىقمۇ داۋالايدۇ. يەنى شامان چوغدەك قىزىق كەتمەننى دەسسەپ بىمارنىڭ بەدىنىگە ئىسسىق ئۆتكۈزىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار

پىرە قوشاقلىرىدىكى جىن قوغلاش قىسمىدا، بۇ خىل قاراشلار ناھايىتى روشەن ئەكىس ئەتتۇرۇلگەن. مەسىلەن :

«پولات پىچاق مەندە بار،

ئالماس ئوقلار مەندە بار،

مىسران قىلىچ مەندە بار،

ئېتىپ چاپارمەن دۆ-پىرى.

يەر يېرىگە يېتەلمەس،

قىلىچ تەككەن قۇتۇلماس.»[38]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە «جىن قايچا، خەنجەر، كەتمەن قاتارلىق تىغلىق نەرسىلەردىن قورقىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزم ئېتىقادىدا شەمشەر قاتارلىق تىغلىق نەرسىلەر چاقماق ئىلاھىنىڭ سىمۋولى ئىدى. چاقماق ھەرقانداق ۋەھشى جىن-ئالباستىلارنىڭ جېنىنى تېنىدىن جۇدا قىلىدۇ.»[39] بۇ ئىشەنچلەر قويۇق شامانىزملىق تۈسكە ئىگە بولۇپ، بۇ تىغلىق نەرسىلەر چاقماق ئىلاھىغا سىمۋول قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، جىن ئەينەكتىن قورقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار ئەينەكتىن بەك قورقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، «قورقاق تېگىپ قالمىسۇن» دەپ، بوۋاق بالىنىڭ بۆشىكىنىڭ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا ئەينەك باستۇرۇپ قويىدىغان ئادەت بار. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، «ئەينەك(كۆزگۈ) ئالتاي شامانىستلىرى تەرىپىدىن يامان روھلارنى قوغلىيالايدىغان ئورتاق ئىلاھى قۇدرەتكە ئىگە خاسىيەتلىك قورال قىلىنغان.»[40]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار ئەينەكتىن بەك قورقىدۇ. ئەينەك ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى شامانىزم ئېتىقادىدىكى شامانلارنىڭ جىن-ئالباستىلارنى قوغلىيالايدىغان ئىلاھى قۇدرەتكە ئىگە خاسىيەتلىك قورالى ئىدى.

تۆتىنچى، جىن ناندىن قورقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار ناندىن قورقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، يېنىغا نان ئېلىۋالغان كىشىگە جىن-ئالباستىلار يېقىن كېلەلمەيدۇ دېيدىغان ئادەت قاراش مەۋجۇت. شۇڭا، كىشلەر كېچىسى يول يۈرسە يوتىسىغا نان قىستۇرۇۋالىدۇ. پىرە ئۆيۈنىدا باخشى-پېرىخونلار بىمارنىڭ جىن-ئالباستىلار كېسەل سالغان يېرىنى كېپەكتىن تەييارلىغان جىن ئېشى بىلەن ئۇچۇقدايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ناننىڭ كېلىش مەنبەسى بۇغداي، بۇغداي يەردە ئۈسسۈپ، هوسۇل بېرىدۇ. نان يەر ئىلاھىنىڭ سىمۋولى. شۇڭا، نان ۋە جىن ئېشى ئوخشاشلا جىن-ئالباستىلارنى قوغلىيالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە خسلەتلىك نەرسە ئىدى. ئۇيغۇرلار ئارىسدا، «نان تەڭرىسى-يەر» دەيدىغان ماقال-تەمسىل بار. بۇ چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغاندا، نان ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزم ئېتىقادىدىكى تۆت چوڭ ئىلاھنىڭ بىرى بولغان يەر ئىلاھىغا سىمۋول قىلىنغانىدى .

بەشىنچى، جىن ئەپسۇندىن قورقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلار سۈرە-ئايەت، ئەپسۇن-ئەرۋەشلەردىن قورقىدۇ، دەيدىغان قاراش بار. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسدا، ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلىشتىن ئىلگىرى، ئىشقا جىن-شەيتان ئارىلىشۋالمىسۇن دەپ مەلۇم سۈرە-ئايەت ۋە ئەپسۇنلارنى ئوقۇيدىغان ئادەت بار. ئادەتتە ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار جىندىن بولغان كېسەللەرنى داۋالىغاندا، بىمار تېنىدىن جىننى قوغلاش ئۈچۈن سۈرە «فاتىهە»، سۈرە «ئىخلاس»، «ئايەتەل كۇرسى»، «چىلىكاپ»، «دېهقاق»، «قەسىدە سۇلايمان»، «قەسىدە بۇردە» قاتارلىق سۈرە-ئايەت ۋە ئەپسۇن-ئەرۋەشلەرنى ئوقۇيدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشاقلىرىدىمۇ جىن-ئالباستىلارنىڭ ئەپسۇندىن قورقىدىغانلىقى توغرىلىق تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«سەھى قارا ئوقۇيمەن،
ۋەھى كۇللى ئوقۇيمەن،
قىسسە سۇلايمان ئوقۇيمەن،
قەسىدە بۇردى ئوقۇيمەن،
ئەمدى قويۇپ ياتمىساڭلار،
قىرىلىپ كېتەرسىلەر دۆ-پىرى.»[41]

※※※※※※※※

«سەھەر دۇئا ئوقۇيمەن،

ۋەھى كۆللى ئوقۇيمەن،

قەسىدە سۇلايمان ئوقۇيمەن،

ۋە چىلىكاپ ئوقۇيمەن. يا سۇف!»[42]

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچلىرىدىكى، جىن-ئالباستىلار سۈرە-ئايەت، ئەپسۇن-ئەرۋەشلەردىن قورقىدۇ، دېگەن بۇ قاراش قۇيۇق شامانىزملىق تۈسكە ئىگە بولۇپ، سۈرە-ئايەت، ئەپسۇن-ئەرۋەشلەر كۆك تەڭرىنىڭ جىن-ئالباستىلارغا قىلغان ئەمرىگە سىمۋول قىلىنغاندى.

11 .جىن-ئالباستىنى بويسۇندۇرۇش

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچلىرىدە، جىن-ئالباستىلارنى بويسۇندۇرغىلى ۋە ئۇلارنى خىزمەتكە سالغىلى بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلار جىننلارنى بويسۇندۇرۇپ جىن-ئالباستىلارنى خىزمەتكە سالىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى «جىنكەش» دەپ ئاتايدۇ. جىننى بويسۇندۇرۇشتىن مەقسەت باخشى بولۇش ئىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پىرى بار، جىنى بار، ئادەملا باخشى بولالايتتى. باخشى بولۇش ئۈچۈن جىن ۋە دېۋە-پەرىلەرنى مۇسەخخىر(بويسۇندۇرماق) قىلىش كېرەك ئىدى. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ خىزمەتكە سالغاندا، ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھەرقانداق ئىشنى قىلغىلى بولاتتى. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ قارىشىچە، جىننى پەقەت ئەپسۇن ئارقىلىق بويسۇندۇرغىلى بولاتتى. شۇڭا، باخشى بولۇش كويىدا يۈرگەن كىشىلەر، ئۇستاز باخشىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە خىلمۇ-خىل ئەپسۇنلارنى توختىماي ئوقۇپ يۈرىدۇ. ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ بىر قىسىم قولىيازمىلىرىغا ئاساسلانغاندا، جىن ۋە دېۋە-پەرىلەرنى بويسۇندۇرۇشنىڭ خىلمۇ-خىل ئۇسۇللىرى بار ئىدى.

كۇچا ۋە قەشقەر رايونىدىكى ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ قولىدا تارقىلىپ يۈرگەن «جىن ۋە ئارھات» ناملىق كىتاپتا جىننى خىزمەتكە سېلىش توغرىسىدا مۇنداق بىر بايان بېرىلگەن .

«ئەگەر كىشى ئۆز ئىشلىرى ئۈچۈن جىننى خىزمەتكە سالاي دېسە، ئالالاھنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن نىيەت قىلىپ 40 كۈن روزا تۇتۇپ، قوي مېيى، ئارچا ياغىچى ياكى ئادراسمان بىلەن بۇي سېلىپ، خىلۋەتتە بىر جاينى تېپىپ ئولتۇرۇش كېرەك. ئارپا نېنى، قارا قورۇق ئۈزۈمگە

ئوخشاش كۈچسىز تاماقلارنى يەپ، ھەر كۈنى پەرىز نامازدىن كېيىن بۇ ئازايىمنى 100 قېتىم ئوقۇش كېرەك. ‹يابنۇخ، دەردمۇخ جاۋاپ بېرىڭلار! تېزدىن كېلىڭلار! ئۆزۈڭلار ۋە باللىرىڭلارنى ئېلىپ كېلىڭلار! سىماتا ھەقىقىي، شۇماتا ھەقىقىي، ...(كىشىلەرنى ئاغۇنلۇققا باشلاپ قويماسلىق ئۈچۈن بۇ مەزمون قىسقارتىلدى).مەن بۇيرىغاننى قىلىڭلار! خىزمىتىمنى قىلىڭلار! مۇھەببەتتىن، پىراقتىن، چېپىلدۇرۇشتىن، جەلىپ نىسائىدىن، خەزىنە ئېچىشتىن، خەۋەر تارتىپ كېلىشتىن. ايزما تكونو ا... (كىشىلەرنى ئاغۇنلۇققا باشلاپ قويماسلىق ئۈچۈن بۇ مەزمون قىسقارتىلدى)شىين قدير.› بۇ ئازايىمنى ھەر كۈنى يېزىپ، كۈن ئولتۇرغاندا يېيىش كېرەك. مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە، 40 كۈن مەشىق قىلغاندا، يولۋاس سۆرەتلىك بىر خىزمەتكار كۆز ئالدىغا پەيدا بولىدۇ. بۇ چاغدا، قورقماسلىق كېرەك. ئەگەر قورقۇپ كەتسە ساراڭ بوپ قالىدۇ. بۇنداق چاغدا، روھنى ئۈستۈن تۇتۇپ، ئازايىمنى كۈچلۈك ئىرادە بىلەن ئوقۇسا، يولۋاس قولىدا قىزىل تاش كۆتىرىۋالغان قارا تەنلىك بىر خىزمەتكارغا ئۆزگىرىدۇ. شۇ قىزىل تاشنى قولىغا ئالالىسا، بۇ خىزمەتكارنى مۇسەخخىر قىلغان بولىدۇ. كېيىن لازىم بولغاندا، تاشنى قولغا ئېلىپ، ئازايىمنى بىر ئوقۇسىلا ھەرقاچان يېنىدا پەيدا بولىدۇ.»[43]

يۇقارقىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچىلىرىدە جىن-ئالباستىلارنى خىلمۇ-خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆز خاھىشلىرى بويىچە ھەر خىل ئىشلار ئۈچۈن خىزمەتكە سېلىش ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنلارمۇ بارئىدى.

12 .ئاخىرقى سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى خەلق ئارىسىدىكى ئىشەنچىلەرنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى. شۇنداقلا، ھازىرقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە چۈشەنچىلىرى، دۇنيا قاراش سېستىمىسى، ئېتىقاد قاراشلىرى، ئۆرپ-ئادەت مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇھىم تەركىبى قىسمى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى ئۇزۇن تارىخقا ۋە چوڭقۇر ئىدىيۋى ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئىلىم-پەن بىلىملىرىنىڭ ئومۇملىششى ۋە شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىششىغا ئەگىشىپ، بۇ ئىشەنچلەر ئاستا-ئاستا ئاجىزلاشماقتا ۋە ئۆز رولىنى يوقاتماقتا. ئەمما، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى جىن-ئالباستى ئىشەنچلىرى كۆپ خىل ئېتىقاد

مەزمونلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، رەڭدار ئېتىقاد ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولغان، ئۆزگىچە بىر خىل ئەقىدە-قاراش سىستېمىسى بولغاچقا، يەنىلا خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئىدىيىۋى تونۇشلىرىغا بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتمەكتە. شۇڭا، جىن-ئالباستى توغرىسىدىكى ئىشەنچلەرنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى دۇنيا قاراش ۋە ئېتىقاد ئادەتلىرىنى بىلىپ ۋە چۈشىنىپ، ئۇلارنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت قىممەت قاراش سىستېمىسىنى قۇبۇل قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئىزاھاتلار:

[1]مۇھەممەت تۇرسۇن باھاۋۇدۇن قاتارلىقلار تۈزگەن: «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لوغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىل، 200-بەت.
[2]مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
[3]«قۇرئان كەرىم»، سۈرە «ھىجىر» 27-ئايەت.
[4]«قۇرئان كەرىم»، سۈرە «ئەرراھمان» 14-،15-ئايەتلەر.
[5]رابغۇزى: «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.
[6]راخمان ئابدۇرېھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشى-پېرىخونلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[7]مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
[8]ئەنۋەر سەمەت غەربى: «ئۇيغۇرلارنىڭ سېھرى ئادەتلىرى تەتقىقاتى»، بىكىتىلگەن نۇسخىسى، 66-بەت
[9]مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
[10]ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىل، 223-، 224-بەتلەر.
[11]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[12]ن.پانتسوف رەتلىگەن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[13]راخمان ئابدۇرېھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[14]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[15]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[16]راخمان ئابدۇرېھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.
[17]ن.پانتسوف رەتلىگەن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.

[18]«جىن ۋە ئارھات»: قەشقەردىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ قولىدا ئىقىپ يۈرگەن سېھرگەرلىك ۋە جىنغا ئائىت كىتاب(ئۇيغۇرچە)
[19]ن.پانتسوف رەتلىگەن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[20]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[21]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىبرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[22]بۇخارى: «مۇسلىم رىۋايىتى»
[23]بۇخارى: «مۇسلىم رىۋايىتى»
[24]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىبرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[25]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[26]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىبرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[27]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[28]بۇخارى: «مۇسلىم رىۋايىتى»
[29]2005-يىلى 7-ئايدا، تۇرپان شەھەر يار يېزىسىدىكى ئىمىنخان موماي بىلەن ئىلىپ بارغان سۆھبەت خاتىرىسىدىن ئۆزۈندە.
[30]«جىن ۋە ئارھات»: قەشقەردىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ قولىدا ئىقىپ يۈرگەن سېھرگەرلىك ۋە جىنغا ئائىت كىتاب(ئۇيغۇرچە)
[31]ئاۋات ناھىيىسى يېڭىبرىق يېزىسىدىكى تۇرسۇن باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[32]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[33]ئاقسۇ كەلپىن ناھىيىسى ئاچال يېزىسىدىكى ئىبراھىم باخشىنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[34]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[35]«جىن ۋە ئارھات»: قەشقەردىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ قولىدا ئىقىپ يۈرگەن سېھرگەرلىك ۋە جىنغا ئائىت كىتاب(ئۇيغۇرچە)
[36]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[37]ن.پانتسوف رەتلىگەن ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.
[38]راخمان ئابدۇربىھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۆزۈندە.

[39]دىلمۇرات ئۆمەر، دىلبەر سۇلايمان: «پىرە ئويۇندىن بايقالغان ئۇيغۇرلاردىكى شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى»، شىنجاڭ پىداگوگىكا ئونۋېرستىتى ئىلمى ژورنىلى، 1991-يىل 4-سان.

[40]ئابدۇبەسىر شۇكۇرى، سۇلايمان ھېلىمنىياز: «‹پالنامە› ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل، 143-بەت.

[41]راخمان ئابدۇرېھىم رەتلىگەن مارالبېشى ناھىيىسى ئاقساق-مارال يېزىسىدىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.

[42]قەشقەر شەھىرى يېڭى بازاردىكى 62 ياشلىق كېرەم باخشى ئېيتىپ بەرگەن پىرە قوشىقىدىن ئۈزۈندە.

[43]«جىن ۋە ئارھات»: قەشقەردىكى ئۇيغۇر باخشىلارنىڭ قولىدا ئېقىپ يۈرگەن سېھرگەرلىك ۋە جىنغا ئائىت كىتاپ(ئۇيغۇرچە)

ئەگەر دوستلارنىڭ بۋاستە مۇنبەر يۈزىگە يېزىش ئىمكانىيتى بولمىغان پىكىرلىرى بولسا ئېلكتۇرۇنلۇق پوچتا يوللانمىسغا يوللىسمۇ بولىدۇ .
شىنجاڭ پىداگوگىكا ئونۋېرستىتى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقات ئۆرنى

59261191@qq.com